

₹ 30.00

ISBN 978-81-237-1312-0

नॅशनल बुक ट्रस्ट, इंडिया

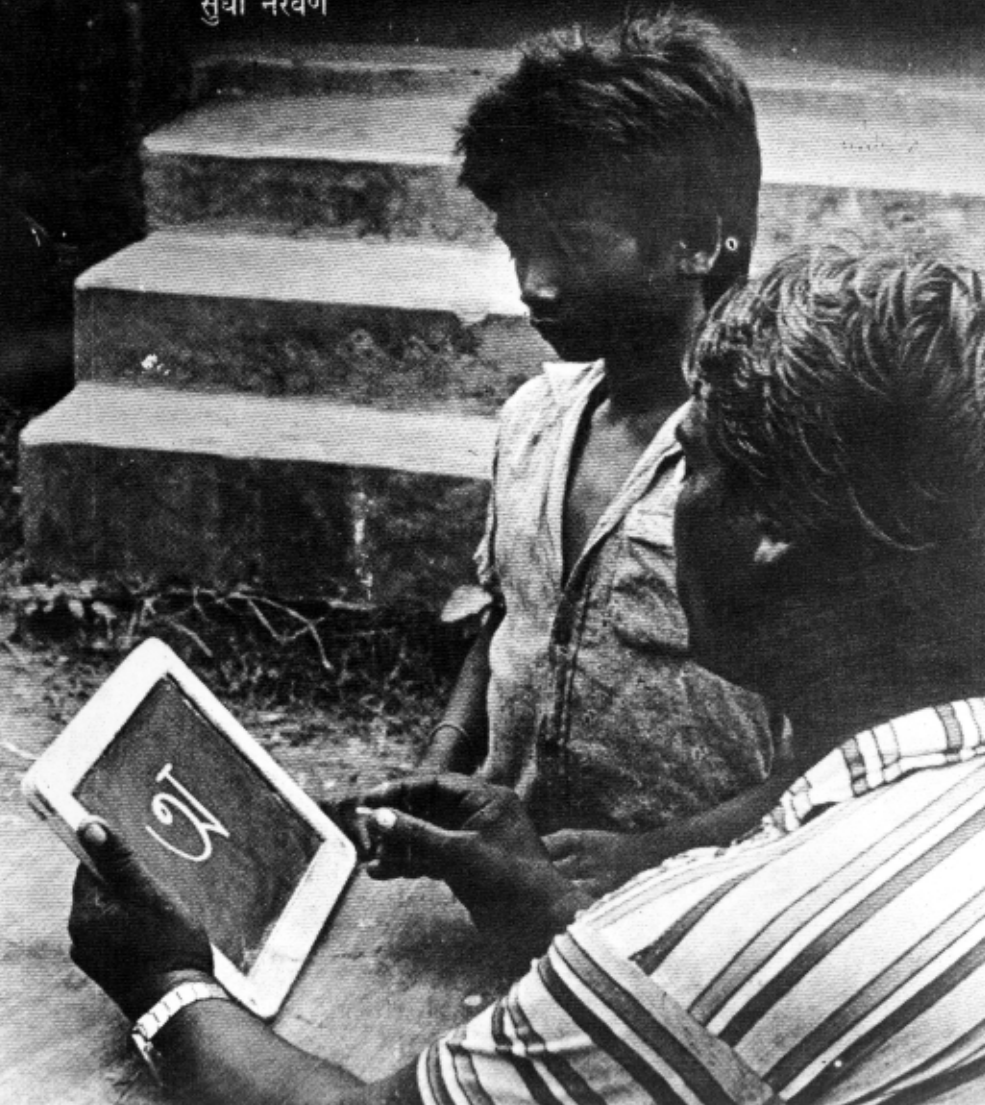
NEHRU
BAL PUSTAKALAYA

इतवा मुंडाने लढाई जिंकली

महाश्वेता देवी

अनुवाद

सुधा नरवणे

ISBN 978-81-237-1312-0

प्रथम प्रकाशन : 1995 (शके 1917)

पहिली आवृत्ती : 2002 (शके 1922)

दुसरी आवृत्ती : 2003 (शके 1924)

तिसरी आवृत्ती : 2004 (शके 1926)

चौथी आवृत्ती : 2008 (शके 1930)

पाचवी आवृत्ती : 2013 (शके 1934)

मूळ © महाश्वेता देवी, 1989

मराठी अनुवाद © नॅशनल बुक ट्रस्ट, इंडिया, 1995

Etoa Munda Won The Battle (Marathi)

₹ 30.00

संचालक, नॅशनल बुक ट्रस्ट, इंडिया

नेहरू भवन, 5 इन्स्टिट्यूशनल एरिया

वसंत कुंज, फेज-II, नवी दिल्ली-110 070 यांनी प्रकाशित केले.

नेहरू बाल पुस्तकालय

इतवा मुंडाने लेढाई जिंकली

आदिवासी जीवनावरील कथा

महाश्वेता देवी

अनुवाद

सुधा नेवणे

छायाचित्रे

रविकांत द्विवेदी

नॅशनल बुक ट्रस्ट, इंडिया

त्या गावात आता हत्ती दिसत नसले, तरी गावाचे नाव मात्र आहे 'हाथीघर'. पूर्वी जेव्हा मोती बाबूंचे वाडवडील बडे जमीनदार होते, ते आपले हत्ती दगडी तबेल्यात ठेवीत. त्यांचा जुना तीस खोल्यांचा राहता दगडी वाडा अजून उभा आहे पण आता तळमजल्यावरील खोल्यात तांदूळ, गहू आणि अन्य धान्यांचा साठा करून ठेवला जातो. अन् हत्तींच्या तबेल्यांच्या दोन बाजूंनी भिती बांधल्या आहेत. तिथं असडिक तांदुळाचं कोठार केलं आहे.

इतवाचे आजोबा म्हणतात, की, "या गावाचं नाव पूर्वी सालगेर्या होतं आणि गाव आदिवासींच होतं." इतवा विचारी, "मग का बदललं गावाचं नाव?"

"बाबूलोक आले आणि त्यांनी लुटलं हे गाव -"

"आदिवासींनी रोखलं नाही त्यांना?"

"इतवा, तू फार प्रश्न विचारतोस बाबा... इतके प्रश्न विचारायची तुझ्या बापाची हिंमत नसती झाली. आपल्याला लिहिता - वाचता येत नाही म्हणून गाव आपल्या हातातून गेलं. सरकारचे कायदे आपल्याला कळत नाहीत."

"आबा, आता आणखी एकाच प्रश्नाचं उत्तर द्या... तुम्ही आपली जमीन सोडून केव्हा इथं आलात?"

"पुष्कळ उन्हाळे - पावसाळे झाले... का रे बाबा हसलास?"

"आजकाल अशा तऱ्हेनं कुणी दिवस मोजीत नाही."

“आम्ही आजवर अशाच तऱ्हेनं दिवस मोजीत आलोय - अन् मरेस्तोवर असेच दिवस मोजणारं. सिधू आणि कान्हू यांनी संथाळांना एकत्र करून गोऱ्यांशी दोन हात केले त्यावेळी आपल्या वाड वडिलांनी आपली जमीन सोडली. केवढी जोरदार लढाई झाली तेव्हा - गोरे जिंकले आणि त्यांच्यापासून आपला बचाव करण्यासाठी संथाळ चहूकड पांगले. त्यापैकी काहीजण इथं आले. रानातील जागेची साफसफाई करून त्यांनी इथं वस्ती केली. या घटनेला आता खूप दिवस झाले.”

“म्हणून का आपण मुंडा लोक इथं आलो ?”

म्हातारा खेडवळ मंगल आपल्या नातवाकडं बघत राहिला. चिमुडा मुलगा - याला काहीच माहीत नाही. कुणीही आदिवासी माणूस अंगदी नाईलाज झाल्याशिवाय आपली जमीन कधी सोडेल कां ? म्हातारा आपल्या नातवाला सांगू लागला “... काही वर्षांनंतर बिरसा मुंडा यानं आपल्या लोकांना एकत्र करून त्यांना गोऱ्यांविरूद्ध चिथवलं. मग पुन्हा एक जोरदार लढाई झाली. आपल्या बाजूनं सूनू सूनू करीत बाण सुटले तर त्यांच्या बाजूनं गोळ्या सणाणत आल्या. शेवटी आपल्याला हार खावी लागली. वाऱ्यावर उडणाऱ्या पाचोळ्यासारखे आपले लोक ओरिसा, बिहार, बंगाल, आसाम या प्रांतात पांगले. नव्या वस्त्या

करण्यासाठी आपल्या लोकांनी पुनः रानं तोडली. आता मुंडा आणि संथाळ कितीतरी ठिकाणी दिसतात.”

“... असं होय ? असे तुम्ही इथं आलात होय ?”

“छोटा नागपूर सोडून आम्ही पायीपायी पुढं चालत राहिलो. सुवर्णरेखा नदी ओलांडल्यावर आम्हाला संथाळ भेटले. आम्हाला बघून त्यांना खूप आनंद झाला. कारण आदिवासींची संख्या जितकी जास्त तितकी अधिक शक्ती. तुला ती दुलांग नदी माहीत आहे कां ? तिला आम्ही पूर्वी दरणगरा म्हणत असू. त्यावेळी या भागात दाट जंगल होतं. आणि वन्य प्राणीही खूप होते. आपल्या गावातले लोढा लोक आहेत ना, ते खरे रानावनात राहणारे लोक आहेत. वाघांनी आपली गुरं नेऊं नयेत म्हणून ते बघून देवाची पूजा करतात तसंच आपलं रक्षण व्हावं म्हणून बारम देवतेची पूजा करतात. आम्ही सर्वांनी मिळून राहण्याकरता आणखी थोड्या जागेची साफसफाई केली. पण झाडं नाही तोडली. कारण वनदेवी आपली माता आहे. लोढा माणसं अजूनही शिकार करूनच आपलं पोट भरतात.”

“पण ते बाबू लोक म्हणाले की आपण आदिवासी लोकांनी जंगलाचा नाश केला ...”

“... ते मुळीच खरं नाही. आता अंगदी थोडं जंगल उरलंय हे खरं आहे. त्यातूनच आपल्याला वंदमुळं, झाडपाला, फळं, सरपण मिळतं, ससे, साली, पक्षी सापडतात. ते जुनं साल झाड म्हणजे आपल्या गावाचा रक्षक - ग्रामदेव आहे. आपण ज्याच्यावर प्रेम करतो, ज्याची पूजा करतो, त्याच्यावर आपण घाव घालू कां ?”

“या गावाला हाथीघर का म्हणतात ?”

“आम्ही जमिनीची मशागत केल्यावर धरतीमाता जणू हसू लागली. फुलू लागली. नंतर हे बाबू लोक आले. असंच होतं नेहमी - आम्ही अडाणी - निरक्षर म्हणून आपली जमीन गमावून बसलो. त्यांनी या गावाला नवं नाव दिलं. बरं, ते जाऊ दे इतवा .. तू का एवढ्या चौकशा करतो आहेस ?”

इतवाला काही सांगता येईना. रोज बाबूंच्या घरी जाताना तो प्राथमिक शाळेच्या झोपडीवरून जातो. तेव्हा त्याच्या कानावर पडतात मजेदार गोष्टी. संथाळ गुरुजी मुलांना सांगत असतात. ते नेहमीच गोष्टी सांगून अभ्यासाला सुरुवात करतात.

“... आणि मग हवेतून सूनू सूनू करीत बाण आले. आकाश झाक्रेळून गेलं .. अरे, काय वर्णन करू मी त्या लढाईचं...”

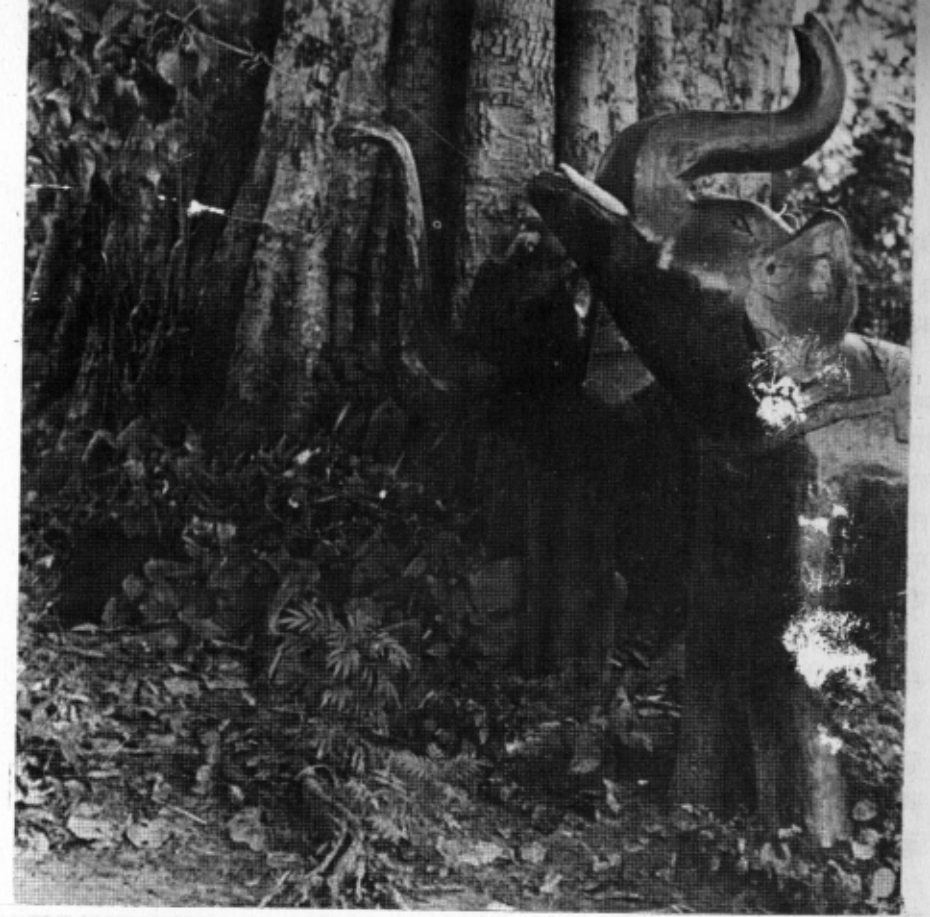
गुरुजी कुठल्या लढाईबद्दल बोलतात ? इतवाला काही कळत नाही. महाभारतातील लढाई का रामायणातील ? इतवा जत्रा पाहिला ‘रोहिणी’ गावात गेला होता. त्याला सारं माहीत आहे - महाभारत

अन् रामायण. मोती बाबूंकडे कामाला जातांना गुरुजींचे शब्द त्याच्या कानात घुमत असतात. मोतीबाबू म्हणजे गावातील मोठे वजनदार आसामी आहेत. त्यांची गुरं आणि बकऱ्या चरायला नेण्याचं काम इतवाकडे आहे.

* * *

हाथीघर हे गाव कलकत्यापासून खरोखरीच फार दूर आहे. तिथं जायला हावड्याहून खरगपूरला जाणाऱ्या आगगाडीत बसावं लागतं. मग बस घ्यायची अन् गुप्तमणी मंदिरापाशी उतरायचं. या ठिकाणी बारममाता या देवतेची पूजा होते. ती सर्वांचं रक्षण करते ना म्हणून. या मंदिराचा पुजारी आहे लोढा आदिवासी. मुंबईकडे जाणाऱ्या मालमोटारी आणि बसगाड्या इथं थांबतात. मग प्रवासी खाली उतरतात व मंदिरात जाऊन देवतेला वंदन करतात. गुप्तमणीपासून रोहिणी गावाकडे जाणारी बसगाडी काही फारशी नियामित नाही. पण आग्नेय दिशेला साताठ मैल पायी चालल्यावर तुम्ही एका ओढ्यापाशी

याल. तो पार करून तुम्ही पुढं गेलात की तुम्हाला लहान लहान आदिवासी खेड्यांच्या वस्त्या लागतील. सर्वात मोठं खेडं म्हणजे रोहिणी गाव. ते ओलांडून तुम्ही दुलांग नदीच्या काठाकाठानं दक्षिणेकडे जा. नदी खळाळत पुढं जात असते. वाटेत आकाशाला भिडणारा एक उंच सालवृक्ष तुम्हाला दिसेल. जवळच अर्जुनवृक्ष आहे. मग तुम्हाला खूण पटेल की हेच ते हाथीघर गाव.

या दोन्ही वृक्षांच्या पायथ्याशी चिकण मातीचा एक मोठा हत्ती व तसलांच एक घोडा आहे. झाडाच्या बुंध्याशी असे अनेक लहानमोठे हत्तीघोडे आहेत. आदिवासी, बिगर आदिवासी सगळे गावकरी इथे ग्रामदेवतेची पूजा करायला येतात.

या ठिकाणाहून थोड्या अंतरावर दुलांग नदी सुवर्णरेखा नदीला मिळते. हे संगमाचं ठिकाण एखाद्या केशरी समुद्रासारखं दिसतं. आपल्याला हवं असल्यास आपण संगमात एक उडी घ्यावी. माणूस बुडण्याइतकं पाणी खोल नाही. प्रवाहाला वेग असला तरी पाणी जेमतेम कमरेइतकं आहे. इतवा तर आपल्या आवडत्या म्हशीच्या पाठीवर बसून किती तरी वेळा नदीचं पात्र ओलांडून गेला आहे.

कसं आहे इतवाचं जीवन ? तो गायीम्हशी शेळ्यांमैढ्या चरायला घेऊन जातो. त्याचं इतका नाव कसं पडलं माहीत आहे ? त्याचा रविवारी म्हणजे आदित्यवारी म्हणजेच इतवारी झाला. म्हणून ते इतवा. तो सोमवारी असता तर त्याला सोम, सोमई किंवा असंच काही तरी नाव मिळालं असतं. आदिवासी लोकांत ही प्रथाच आहे. मुलाचा जन्म ज्या वारी होईल त्या वाराचं नाव मुलाला द्यायचं. काही आदिवासी लोक आपल्या मुलांना बंगाली नावंही देतात. इतवाचं नाव त्याचे आजोबा मंगल मुंडा यांनी ठेवलं. या प्रदेशातील आदिवासी मुंडा, लोढा तसंच संथाळ यांना बंगाली भाषा येते. आपापल्या भाषाही ते बोलतातच.

दहा वर्षांचा इतवा अगदी अल्लड आहे. कानात वारं शिरलेल्या वासरासारखा तो सतत उंडारत असतो. त्याचे दाट केस तांबूस रंगाचे आहेत. डोळे पाणीदार आणि चमकदार आहेत त्याच्या अंगावर फक्त एक खाकी अर्धी चड्डी असते. वयानं तो लहान आहे. तरी त्याचे आजोबा म्हातारे आहेत. म्हणून कठीण प्रसंगांना त्याला तोंड द्यावं लागलं आहे. जीवनाने त्याला खूप धडे शिकवले आहेत. जमिनीवर पडलेली लहानशी वाळकी काटकी, वाळलेली फांदी. पालापाचोळा कोणतीच गोष्ट त्याच्या नजरेतून सुटत नाही. तो हे सर्व गोळा करतो.

त्या गावात आठवड्याचा बाजार भरतो. इतवा बाजारातील गाळे झाडतो. त्याबद्दल एक दुकानदारानं दिलेलं एक पोटं तो नेहमी जवळ बाळगतो. नेहमीच्या आमराईत गुरं चारताना तो खाली पडलेल्या कैऱ्या वेचतो. काटक्याकुटक्या गोळा करतो. तलावातील गाळातून इतवा कंदमुळं उपटतो. भाजीपाला तोडून घेतो आणि हे सर्व त्या पोत्यात भरतो.

एवढं झाल्यावर इतवा दुलांग नदीच्या पलीकडच्या हिरव्यागार काठावर जातो. गुरं चरत असतात. आणि तो सुवर्णरेखाच्या अरुंद पात्रापाशी जाऊन नदीत आपलं मासे पकडण्याचं जाळं फेकतो. अशा वेळी त्याला वाटतं, आपण या परिसराचे राजे आहोत, पाणी, आकाश, हिरवी शेतं यावर जणू आपलंच राज्य आहे. तो मनात म्हणतो, “आज माझं नशीब असलं तर मला मासे खायला मिळतील. नाहीतर आहेच तो भाजीपाला नि कंदमुळं - मी ते कांदे वाण्याला देईन अन् त्याच्याकडून मीठ मसाला, तेल घेईन. नाहीच वाण्यानं मानलं तर मी अन् आजोबा ते तसेच खाऊन टाकू.”

आपल्याला कायकाय खायला मिळेल या कल्पनेत रमल्यानं इतवाला आपल्या भुकेचा विसर पडतो. आनंदानं त्याचं मन फुलून येतं. तो नदीशी, पांढऱ्या बांबुंशी आणि आभाळाशी बोलू लागतो. “तुम्हाला माहिती आहे का ती लढाई ? - केवढं तुंबळ युद्ध झालं ते ! सणसणत बाण सुटत होते. तोफा गर्जत होत्या. सगळीकडे घोड्यांच्या टापांचा आवाज घुमत होता. काय भयंकर लढाई झाली ...”

स्वतः इतवाला कुठं काय माहिती होतं ? कुठली लढाई अन् कुठं झाली ? शाळेतील गुरुजी मुलांना जे सांगत ते त्याच्या मनात खोलवर रूजलं होतं. ही लढाई म्हणजे 1857-58 या वर्षातील बंड का ? की

आणखी कुठली तरी लढाई ? ज्यात बाण आणि तोफगोळे एकमेकांवर वर्षाव करत होते ? गुरुजी रोज वेगवेगळ्या लढाईबद्दल बोलतात. इतवाला माहीत नाही कुठली लढाई अन् कुठं झाली ? त्याला त्याची मुळीच पर्वा नाही. कुठंतरी एक घनघोर युद्ध झालं एवढं त्याला पुरे आहे. अधिक तपशील त्याला मुळी नकोच आहे. हे आभाळ, हे गवतावरून उडणारे किडे, हा गायीचा कळप - कुण्णाला माहीत नाही की

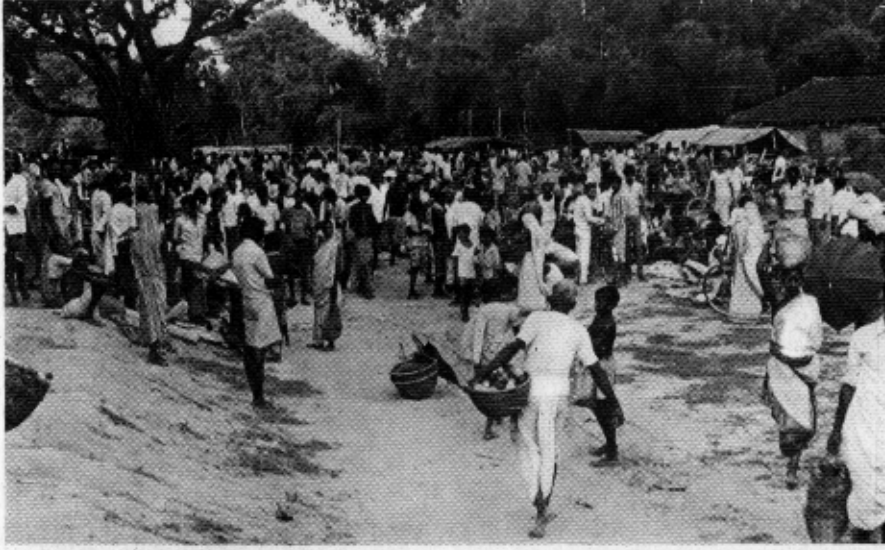
एकेकाळी अशी एक लढाई झाली हे.

फक्त इतवाला माहीत आहे. एका आदिवासी गुराखी पोराच्या बोलण्याकडे कुणी लक्षच देत नाही. असं म्हणतात की, दुलांग आणि सुवर्णरेखा या नद्यांच्या तीरावर ही मोठी लढाई झाली. पण तरीही त्या खळखळत वाहत असतात.

काही गोष्टींवर इतवाचा विश्वास बसत नाही. मात्र म्हाताऱ्या भजन भुक्तानं सांगितलेली एक गोष्ट त्याला आवडते. ती गोष्ट अशी - पूर्वी एक महापराक्रमी आदिवासी राजा होऊन गेला. पण शत्रूंनी त्याच्यावर हल्ला करून त्याचं राज्य बळकावलं. तेव्हा राजानं आपलं जादूचं धनुष्य आणि तांब्याची घंटा घेऊन दुलांग नदीत उडी मारली. आतादेखील कुणी नदीच्या काठावर बसून राजाची मनोभावे प्रार्थना केली तर तो पाण्याखालून आपली घंटा वाजवतो अन् हत्तीवर बसून आपल्या जादूच्या धनुष्यासह पाण्यातून वर येतो. आकाशाचा थरकाप उडवणारी व्याघ्रगर्जना करून राजा विचारतो, “कोण बोलावतंय मला ? कुठं आहेत माझे सैनिक ? माझं राज्य परत मिळायला मला किती दिवस थांबावं लागणार ? कधी पहायला मिळेल मला दाट वनश्रीनं नटलेली धरती ? कधी पहायला मिळतील वनातले प्राणी आणि वनवासी लोक ? कधी होईल हे सारं पूर्वीसारखं ?” असं बोलून तो जोरानं आपली घंटा वाजवतो. वादळी रात्र असली की त्याचं बोलणं स्पष्ट ऐकू येतं.

भजन भुक्ता आंधळा आहे. बाजाराच्या दिवशी बाजारात बसून तो गाणी गातो, गोष्टी सांगतो. पुष्कळदा इतवा त्याला हाताला धरून घरी आणतो अन् म्हणतो, “आजोबा, आज तुम्ही किती छान गोष्टी सांगितल्या. सगळेजण कसे लक्ष देऊन ऐकत होते. बघा, बघा तुम्हाला दहा पैशांची किती नाणी मिळालीत ...”

“इतवा तू शहाणा मुलगा आहेस ना ? मला वाईट अशासाठी वाटतं की तू शाळेत जात नाहीस. आपली आदिवासींची मुलं शाळेत जाऊ शकत नाहीत कारण त्यांना गुरं चरायला न्यावी लागतात, सरपण गोळा करावं लागतं. पण आता आपल्या गावात एक शाळा निघाली आहे. ते संस्थाळ गुरुजी खरंच चांगले आहेत. ते घोघरी जाऊन गावकऱ्यांना विनंती करतात की आपल्या मुलांना शाळेत पाठवा. आपल्या मुलांनी आणि मुलींनीसुद्धा लिहायला वाचायला शिकलंच पाहिजे. पण आपण प्रथम पोटाचा विचार करतो. मी लहान होतो तेव्हा शाळेत जाण्यासाठी चार मैल रानातील वाट तुडवावी लागत होती. आता तर प्रत्येक खेड्यात एक शाळा झालीय. तरीही ... जाऊ दे ... बाळ, तू घरी जा. इथून मी आपल्या आपण घरी जाऊ शकेन.”

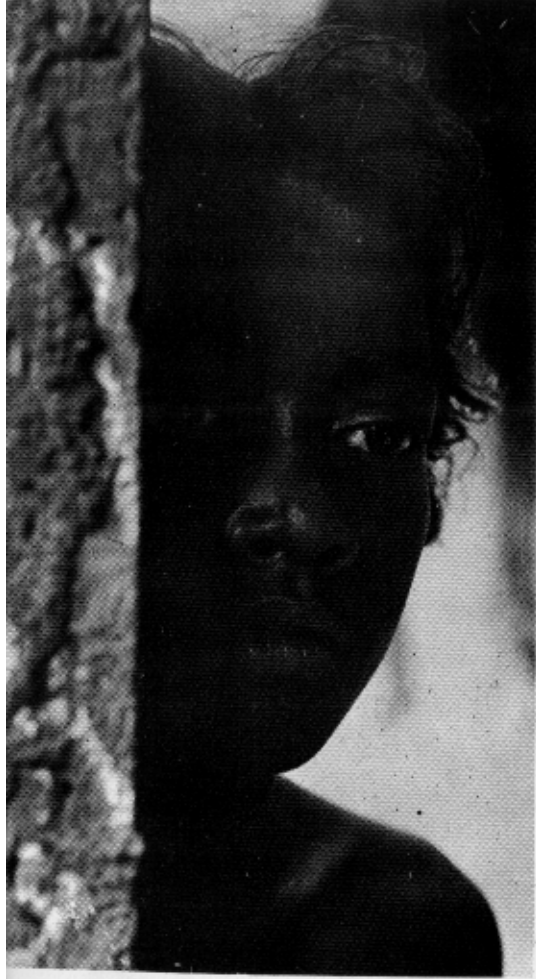

2

इतवा दिवसभर काय करतो? सूर्याप्रमाणेच त्याला विश्रांती कशी ती ठाऊकच नाही. आपल्या आजोबांबरोबर तो एका पडक्या झोपडीत राहतो. खूप दिवसांपूर्वी त्याचे आईवडील देवाघरी गेले. तेव्हापासून त्याचे आजोबाच त्याचा सांभाळ करीत आहेत. इतवा आपल्या दोन शेळ्या फणसाच्या

झाडाला बांधून ठेवतो. हे झाड त्याच्या वडिलांनी लावले होते. इतवाचा जानी दोस्त रतन तुडू आपल्या शेळ्यांबरोबर इतवाच्या शेळ्याही चरायला घेऊन जातो.

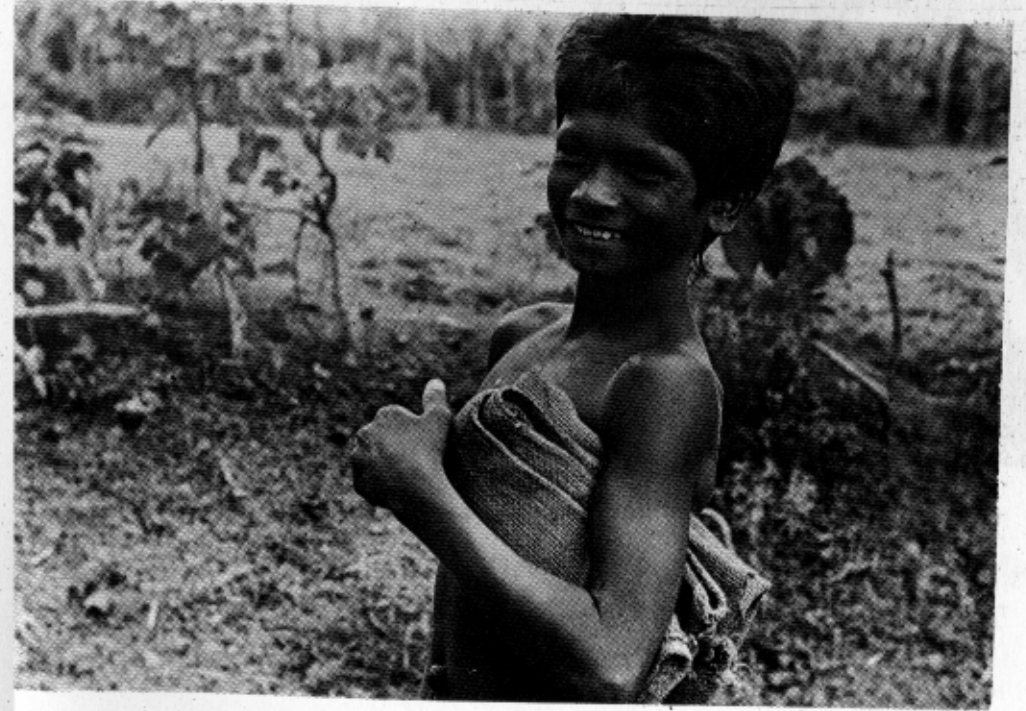
झोपडीत ते बांबूच्या चारपाईवर झोपतात. पहाट व्हायच्या आतच म्हातारा मंगल बाहेर पडतो. उठल्यावर इतवा रात्रीचा उरलेला शिळापाका भात खातो. त्यातलाच थोडा आजोबांसाठी ठेवतो. नंतर पळतपळत मोतीबाबूंच्या घरी जाऊन तो कामाला सुरुवात करतो. तेथे त्याच्यासाठी कामे वाढून ठेवलेली असतात.

प्रथम त्याला वाड्याच्या आतील चौकाचा केर काढावा लागतो. मग पंपाच्या विहिरीतून पाणी उपसायचं आणि परसदारची बाग शिपायची. मग तो गुरांच्या गोठ्यात जातो. प्रत्येक गाईम्हशीला तिच्या नावानं हाक मारून सर्वांना चरायला नेतो.

त्याची रोजची वाट शाळेवरूनच आहे. गुरुजींचे शब्द ऐकताच इतवा तेथे थंबतो. “- एकत्र बाजूला तोफा नि नव्या बंदुका. दुसऱ्या बाजूला फक्त तलवारी नि जुन्यापुराण्या बंदुका - आपले सैनिक खरोखरीच मोठया हिमतीनं लढले. शेवटी इंग्रजांचा विजय झाला पण तो केवळ त्यांच्या उत्तम तोफाबंदुकांमुळे. आणि शिस्तबद्ध सैन्यामुळे... अगदी अविस्मरणीय

लढाई झाली ती - दोन्ही बाजू अगदी अटी - तटीनं लढल्या...”

इतवालासुध्दा रोज एक लढाईच करावी लागते... आपलं पोट भरण्यासाठी - परंतु त्याला या जीवनसंग्रामाची जाणीव नाही ! रोज तो आपलं पोतं दुलांग नदीत काळजीपूर्वक धुतो. ते पोतं म्हणजे पावसाळ्यातील त्याचं इरलं आणि हिवाळ्यातलं घोंगडं. त्याच्यापाशी एक गोघडीदेखील आहे. आठवड्याच्या बाजारात मंगलनं गानोरकडून जुने कपडे घेऊन ही शिवली. इतवा रोज रात्री ती गोघडी आजोबांच्या अंगावर घालतो. त्याला ते पोतं पुरतं.

इतवा शाळेत जात नाही हे काही बरोबर नाही. नातवानं शाळा शिकावी अशी मंगलची किती तीव्र इच्छा होती.
इतवाचा जन्म झाला तेव्हा बंध्ना सण म्हणजेच सोहराई उत्सवाचा दिवस होता.

हा सण दिवाळीनंतर येतो. हाथीघर गावात आदिवासी आणि बिगर आदिवासी लोक गुण्यागोविंदाने राहतात. ते दुर्गापूजेचा तसंच कालीपूजेचा उत्सव करतात. जत्रेचा आनंद लुटतात. जत्रेत

आदिवासींचे स्वतंत्र मेळे असतात. त्यांना संथाळी किंवा मुंडारींचे खेळ अधिक आवडतात. मेळ्यातील नट एकमेकांचे मित्रच असल्याने त्यांना परस्परांची भाषा चांगली समजते.

आता या प्रदेशात फारसे वाघ आढळत नाहीत तरी या बंध्ना सणाच्या दिवशी बाघुत देवाची पूजा केली जाते. पूर्वी तेथे पुष्कळ वाघ होते. ते गुरं ओढून नेत. हा देव गुरांचं रक्षण करतो अशी आदिवासींची श्रद्धा होती. पूजेच्या वेळी देवापुढं कुंकवाचा लेप दिलेली पानं पसरतात. यावेळी प्रत्येकानं आपली गाय पूजेच्या ठिकाणी आणायची असा प्रघात आहे. जी गाय कुंकू माखलेलं पान प्रथम खाईल ती फार शुभ मानली जाते. सगळे लोक गाईच्या धन्याभोवती गोळा होतात आणि मग तो सर्वांना जेवण देतो.

रात्री सर्व लोक गोठ्यापाशी जाऊन आपली ढोलकी वाजवतात आणि त्या पवित्र गाईचं स्तवन करतात. गाय म्हणजे त्यांचा सर्वोत्तम मित्र.

इतवा नेहमी या लोकांबरोबर जाऊन त्यांच्यासारखी गाणी म्हणतो.

“भगवती माते, ऊठ गा ऊठ

प्रतिपदेच्या रात्री, ऊठ गा ऊठ - ”

गाणी म्हणणारांना गायींचे मालक बक्षिसी देतात. ते पैसे मिष्टान्नात खर्च केले जातात.

दुसरे दिवशी बायका गोठे स्वच्छ करतात आणि मातीने सारवलेल्या जमिनीवर रांगोळी काढतात. त्यात गोपचाची रांगोळी असावीच लागते. मग बुरु बोंगा, हरम बुन्ही, आणि धरम या प्रमुख देवतांची पूजा केली जाते. नंतर एक लाल कोंबडा, एक काळी आणि एक पांढरी कोंबडी यांचा बळी दिला जातो. पूजेनंतर गावजेवण होतं. मग स्त्रिया गाईच्या शिंगांना तेलकुंकू लावून ती सुशोभित करतात. एवढं झाल्यावर गायींना पुनः शेतात नेलं जातं.

दुसरे दिवशी सगळ्या गाईंमधील अंगणात खांबाला बांधून लोकं गाणी म्हणून त्यांच्याभोवती नाचतात.

इतवाच्या गावात बंध्नाचा हा सण अशा तऱ्हेने साजरा होतो. इतर काही गावात बाघुत देवाऐवजी दुसऱ्या देवाची पूजा केली जाते. काही जमातीत हा उत्सव पाच दिवस चालतो तर कुठेकुठे तीन दिवस. गाई न बाळगणारे लोकसुद्धा या उत्सवात सहभागी होतात.

या सणाच्या दिवसात इतवाचा जन्म झाला तेव्हा गावकरी म्हणाले, “चांगला शुभलक्षणी मुलगा आहे. त्याचं भविष्य उज्ज्वल आहे. रीतीप्रमाणे त्याचं नाव ठेवलं गेलं. एका भांड्यात पाणी भरून

ग्रामदेवतेचं नाव घेऊन तांदुळाचा एक कण आणि गवताचं पातं टाकलं गेलं. मनातल्या मनात मंगल हे नाव उच्चारून तांदुळाचा आणखी एक कण त्यात टाकण्यात आला. नवजात बालक मुलगा असला तर आजोबाचं नाव घेऊन हा सोहळा पार पाडला जातो. पाण्यातील गवताच्या पात्याचा दुसऱ्या कणाला स्पर्श झाला असता तर बाळाचं नाव मुंशा किंवा मुंगला ठेवलं गेलं असतं. पण तसं झालं नाही. त्याला बंगाली नाव द्यावं अशी बाळाच्या वडिलांची इच्छा होती. पण आजोबा म्हणाले, “तो रविवारी आदित्यवारी जन्मला आहे तर आपण त्याला इतवा हेच नाव देऊ.”

इतवा सहा महिन्यांचा झाल्यावर समारंभपूर्वक त्याचे कान टोचण्यात आले. या समारंभाला तुकुई-लूत्र असं नाव आहे. (आदिवासी जमातीत बाळाला भात खाऊ घालण्याचा उष्टावण सोहळा नसतो.) कान टोचण्याच्या समारंभात अंगणात तांदूळ पसरून त्यावर एक पाट ठेवतात. पाटावर इतवाला निजवून त्याचे कान टोचण्यात आले. पाहुण्यांना तांदूळ-गुळाचे लाडू देण्यात आले. देवापुढं एक काळ्या कोंबड्याचा बळी दिल्यावर गावजेवण झालं. त्यानंतर आदिवासी मातांनी तेल तांदुळात भरलेल्या टोपल्या आणल्या. ते तेल इतवाच्या टाळूवर चोळलं. आणि तांदुळाच्या टोपल्या त्याला बक्षीस दिल्या.

सगळ्या जातभाईना जेवण देणं मंगलच्या ऐपतीबाहेरचं होतं. आदिवासी जमातीत अशी प्रथा आहे की कुणी मेजवानीला बोलावलं की एकेकानं घरून भात, डाळ, भाज्या जे जमेल ते घेऊन जायचं.

इतवा वर्षाचा असताना त्याचे आईवडील देवाघरी गेले. ते हयात असताना ती दोघं अन् मंगल, तिघं मिळून शेतात काम करीत त्यामुळं दिवस इतके कठीण नव्हते.

* * *

आदिवासींचं नवें वर्ष माघ महिन्यापासून सुरू होतं. वर्षाचा प्रारंभ ‘माघ चांदू’ किंवा ‘माघे सिम’ उत्सवानं होतो. कुमारिका आणि नवविवाहित मुली वडीलधान्यांचे पाय धुवून त्यांचे आशीर्वाद घेतात. हाथीघर गावातील संध्याळ, मुंडा आणि लोढा लोक शेतीच्या हंगामात कनकबाबूंच्या शेतात काम करतात. कनकबाबू शहरात राहतात. त्यांच्या भातपिकाची कापणी - मळणी झाल्यावर हे लोक आपला हिस्सा घरी नेतात. या वर्षी मात्र या लोकांना न सांगता कनकबाबूंनी आपली जमीन विकली. नव्या मालकानं आपले नवे मजूर कामाला लावले. आपण पेरलेल्या धान्याला हात लावण्याची आपल्याला का परवानगी

नाही हे आदिवासींना कळेना. रोजच्या मजुरीपोटी त्यांना नेहमी धान्य मिळे. यंदा तेही मिळणार नव्हतं.

संध्याळ चंद मुर्मू संतापला. ओरडला. “जमीन विकली हे मालकानं आपल्याला सांगू नये ? आम्ही धान्य पेरलंय - आम्हीच कापणी - मळणी करणार.”

यानंतर भांडणच पेटलं. गावात पोलिस आले आणि त्यांनी हाथीघर गावातील आदिवासींना अटक केली. चंदचे वडील सुबल आणि मंगल, सव्वीस मैलावर शहरात असलेल्या वकिलाला, जयचंदला भेटायला पायी गेले. सुबल म्हणाला, “जयचंद, तुझे वडील माझे मित्र होते. माझ्या मुलीचं सासर तुझ्या गावातच आहे. तू आम्हाला मदत कर. आपल्या लोकांना पोलिसांच्या तावडीतून सोडवून आण.”

जयचंद एक सज्जन माणूस होता. त्यानं त्या सर्व छत्तीस जणांना सोडवलं परंतु या कामाला पुष्कळ महिने लागले. शहरातून परतताना इतवाच्या आईवडिलांनी काहीतरी खाल्लं आणि तेच त्यांना बाधलं. विषबाधा होऊन ते शहरातील इस्पितळातच मृत्यू पावले. चंद मुर्मूनं इतवाला परत गावात आणून मंगलच्या मांडीवर ठेवलं व स्वतः खाली मान घालून स्तब्ध उभा राहिला.

“चंद, काय खाल्लं रे त्यांनी ? ...”

“कुणास ठाऊक ? कदाचित् जास्त पिकलेली, नासलेली फळं त्यांच्या खाण्यात आली असतील किंवा शिळी, वाईट झालेली मिठाई - मला खरंच माहीत नाही.”

“त्यांना पैसे कुठून मिळाले ?”

“काका, आम्हाला वाटलं, घरी रिकाम्या हातानं येण्यापेक्षा आपण कुठं तरी काम करून चार पैसे घेऊन यावं ... ते दोघं विटांच्या भट्टीत काम करीत होते.”

“चंद - तू मला सांग - आता मी काय करूं ? मी हा असा म्हातारा. मी नातवाला कसं सांभाळू ? कुठं जाऊ कमवायला ? ...”

गावातील एक वृद्ध स्त्री आलोमणी पुढं आली. तिला सगळे लोक मावशी म्हणत. ती म्हणाली, “भाऊ, मजजवळ दे त्याला - मी सांभाळते.”

“जा - घेऊन जा त्याला - काय पण नशीब पोरानं ? आईबापांना गिळून बसलाय ...”

“काका, काय हे बोलता ?” चंद म्हणाला, “त्या पोराना यात काय दोष ?”

आलोमणी म्हणाली, “बोलू दे त्याला. मन मोकळं होईल त्याचं - नाहीतर आतल्या आत तो दुःखानं पिचून जाईल.”

द्रगडासारख्या निर्विकार चेहऱ्यानं मंगल दोन दिवस आपल्या झोपडीत नुसता बसून होता. तिसऱ्या दिवशी आलोमणीकडे जाऊन तो म्हणाला, “दे माझा नातू परत - आता मीच त्याची आई आणि मीच त्याचा बाप होतो.”

नातवाला खांद्यावर घेऊन मंगल काम मागण्यासाठी मोतीबाबूंकडे गेला.

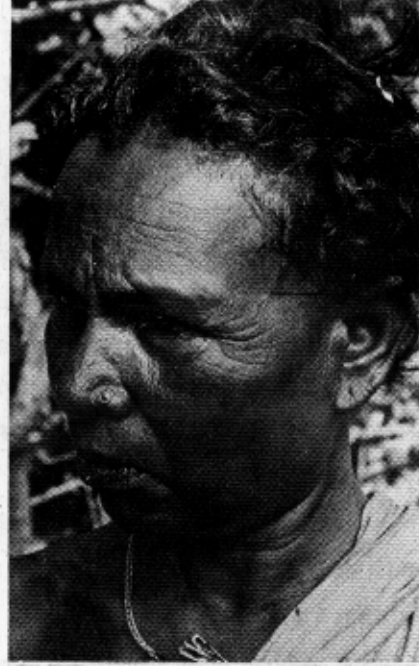
मोतीबाबूंनी विचारलं, “तुझा मुलगा जे काम करीत होता ते तुला जमेल कां ?”

“बाबू तुम्हाला आठवत नाही ? एके काळी मीच तर सारं काम करीत होतो. माझा मुलगा तेव्हा शाळेत जायचा.”

“तीच तर तुझी मोठी चूक झाली. तुम्ही तुमची मुलं शाळेत पाठवायला लागलात तर आमच्या शेतात नि बागेत कामं कोण करील ? गुरं कोण चरायला नेईल ? मी तुला फसवतोय असं काही तू म्हणू शकत नाहीस. मी तुला रोज एक वेळचं जेवण देतो - शिवाय काही पदार्थही खायला देतो. वर्षाला दोनदा कपडे - वरती चौऱ्याहन्तर किलो धान्य देतो. मोतीबाबू आपल्या मजुरांना लुबाडतो असं म्हणायची कुणाची छाती आहे ?”

“बाबू मला माहीत आहे - तुम्ही आम्हाला पुष्कळ देता. तुमच्या कामातच नाही का माझी उमर गेली ? म्हणून मला वाटलं की मुलाला शिक्षण द्यावं...”

“मग त्याचं शिक्षण पुरं का नाही केलंस ?”

“कसं करणार ? त्याची आई गेली अन् माझा उजवा हातच गेला. तुमच्याकडून जे मिळत होतं त्यातून आम्हा दोघांची पोट भरत नव्हती. म्हणून तर मुलाला तुमच्या भावाकडे गुराखी म्हणून लावून देणं मला भाग पडलं.”

“अरे मंगल, सगळं देवाच्या हातात असतं. कुणाला शिक्षण मिळणार, कुणाला नाही हे सगळं नशिबावर अवलंबून असतं.”

“बाबू आता नशिबाच्या गोष्टी कशाला ? मला तुम्ही काम देणार का नाही हे मुद्याचं बोला.”

“मंगल, तू तर अगदी हमरीतुमरीवरच आलास की...”

“मी हा असा अडाणी आदिवासी.. मला कुठलं गोड बोलणं जमायला. माझा मुलगा आणि सून दोघाही मरून गेलीत. आता जिभेवर गोड शब्द कुठून आणू ?”

“असं आहे तर एकूण - अशी आहे होय तुझी परिस्थिती ?”

मोतीबाबूंच्या आईनं त्यांना दटावलं, “मोती, मंगलशी बोलण्याची ही कुठली तऱ्हा तुझी ? तो वयानं किती मोठा आहे. सगळे आदिवासी त्याला मानतात. त्यानं एक शब्दानं आपल्या जातभाईंना तुझ्याकडे यायची मनाई केली तर कुणी फिरकणार नाही इकडं.”

“बरं, बरं, करू दे त्याला आपलं काम...”

“पण माझ्याबरोबर माझा छोटा नातू येईल हं...”

“अरे, मग तू काम कसं करणार ?”

“ते माझ्याकडं लागलं. तुमचं काम झाल्याशी कारण - तुम्ही कशाला काळजी करता ?...”

आदिवासी समाजात पोरक्या मुलाची देखभाल सारेजण मिळून करतात. चंद मुर्मूची बायको म्हणाली, “काको, मी दोन मुलांना सांभाळतेच आहे. एक माझा मुलगा सिंगराय आणि भाचा रतन - आता इतवा माझा तिसरा मुलगा समजेन मी. हे तिघं आता दुधभाई होतील. काक, आपल्या वयाकडं बघा अन् द्या त्याला माझ्याकडं.”

“आता इतवाच काय तो माझं सर्वस्व आहे...”

“बरं, राहिलं. पण तुम्ही जेव्हा कामावर जाल, बाजारात जाल तेव्हा ठेवा त्याला माझ्याकडे. परत

आल्यावर घेऊन जा ”

“हं - कबूल - हे ठीक आहे.”

तेव्हापासून इतवा, सिंगराय आणि रतन एकत्र खेळू लागले. तिघांची अगदी गट्टी जमली. वयाच्या सहाव्या वर्षापासून हे त्रिवृट अगदी प्रसिध्द झालं.

* * *

कर्मपूजा ही आदिवासींचा आणखी एक महत्वाचा सण असतो. भाद्रपदात येणारा हा सण शेतीच्या भरभराटीसाठी सांजरा केला जातो. बायका वेताच्या दाट विणलेल्या टोपल्यात वाळू भरून त्यात धान्य पेरतात. थोड्या दिवसांनी त्याला अंकुर फुटतात.

दुसरे दिवशी कर्मदेवतेच्या पूजेसाठी अंगण साफ केलं जातं. दिवसभर उपास करून स्त्रिया आपल्या धान्यांकुत्रांच्या टोपल्या तेथे आणतात. ढोलक्रीच्या तालावर नाचत, गात स्त्री पुरुष कर्मवृक्षाची फांदी तोडतात. या फांदीला ते देव मानतात. गेल्या वर्षी इतवा आपल्या दोघा मित्रांसह या नाचगाण्यात सहभागी झाला होता. नाचताना ते गातात...

“पवित्र आहे आपलं झाड
त्याची फांदी तोडू या, तोडू या ...
झाड करील आपलं स्वागत
त्याचं किती सुंदर रूप, सुंदर रूप ...”

नंतर ती फांदी ते मातीच्या वेदीवर पुरतात. पूजेनंतर स्त्रिया पुजाऱ्यासमोर कहाणी ऐकयला बसतात. कर्मदेवतेची कथा मोठी मनोरंजक आहे. कथा सांगता सांगता पुजारी बायकांना सांगत असतो, ‘देवाला फुलं वहा - नमस्कार करा ...’ कथा संपल्यावर बायका गाणी म्हणत, नाचत नाचत घरी जातात आणि आपला उपास सोडतात. पुरुषांचं नाचणं चालूच असतं. बायका घरून परत येऊन पुनः नाच-गाण्यात मिसळतात.

इतवाला कर्मपूजेचा सण फार आवडतो. भजन भुक्ता त्याला सांगतो की, “अरे, पूर्वी संध्याळ आणि मुंडा जमिनीचे मालक होते ना तेव्हा हा सण मोठ्या धामधुमीनं व्हायचा. त्या दिवसात शेतं कशी हिरवीगार असायची...”

“आजोबा, मग कुठं गेली ती शेतं?”

“सगळं गेलं बाबा - सगळं गेलं - जशी काही जादूची कांडी फिरली...”

“मग कशाला आपण कर्मदेवतेचा सण करतो?”

“अजूनही आपल्यापैकी काही लोकांजवळ जमिनी आहेत. तेव्हा ऋतुमानाप्रमाणे ते ते सण साजरे व्हायलाच पाहिजेत.” सुबल मुर्मू इतवाला सणाचे सोपस्कार समजावून सांगण्याचा प्रयत्न करतो.

रतन म्हणतो, “हायस्कूलमध्ये सरस्वतीची पूजासुध्दा करतात.”

“हो तर ! त्या शाळेत शिकून तयार झालेली आपली जवळजवळ दहा मुलं शाळामास्तर आहेत. चांगल्या शिक्षणाखेरीज आदिवासींना तरणोपाय नाही.”

आलोमणी म्हणाली, “आमच्या लहानपणी आम्हाला अशी संधी मिळालीच नाही. आताशी मुलीसुध्दा शाळेत जातात. माझ्या भावानं तर आपल्या मुलाला शहरातल्या वसतिगृहात ठेवलं आहे.”

सुबल म्हणाला, “पूर्वी शाळा फार दूर अंतरावर असायच्या. शिवाय आपल्या आईवडिलांना शिक्षणाचं महत्त्व समजत नव्हतं. त्या वेळी पुरुषदेखील शिक्षण घ्यायचे नाहीत, मग मुलींची गोष्टच सोडा.”

“आपण आपल्या मुलांना शिकवत नाही म्हणून आपले हाल होतात. प्रत्येकजण काही माझ्या गुरासिंग मामा प्रमाणे नशिबवान् असणार नाही.”

गुरासिंगचं नाव काढताच सगळेजण जोरात हसले. इतवानं मनाशी खूणगाठ बांधली की एक ना एक दिवस गुरासिंगची कहाणी ऐकायचीच.

इतवा सात वर्षांचा झाल्यावर एक दिवस मंगल आजोबा म्हणाले, “चल, मी तुला शाळेत घेऊन जातो. हे बघ, मी तुझी फाटलेली चंडी दुरुस्त केलीय. सदरा फाटलाय पण स्वच्छ आहे ... चालेल ...”

शाळेतील संथाळ गुरुजी - गंगाधर हेमब्रोम यांनी इतवाचं नाव हजेरीपटावर लिहून घेतलं. गुरुजींनी सांगितलं, “त्याला पाटीपेन्सिल घेऊन द्या. मी त्याला पुस्तकं, वह्या आणि शिस्पेन्सिली हे बाकीचं देतो.”

“केव्हा द्याल त्याला पुस्तकं?”

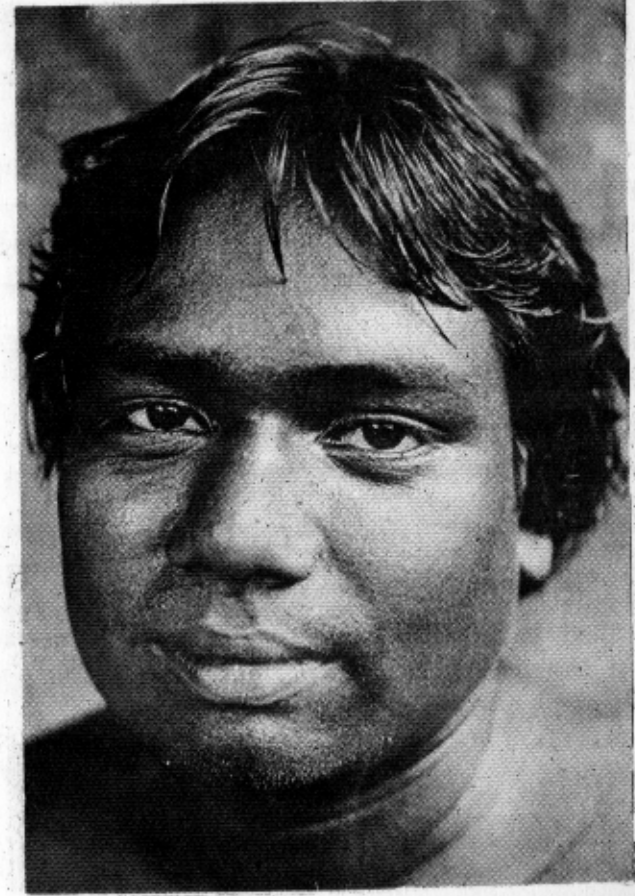
“जेव्हा सरकारकडून मिळतील तेव्हा ! यंदा वर्ग सुरू झालेत पण अजून पुस्तकं नाही आली - रस्त्याची दुर्दशा बघताच तुम्ही ! मंगलकाका, हाथीघर आदिवासी मंडळाच्या कार्यकर्त्यांशी तुम्ही माझी ओळख करून द्याल कां ?”

“हो, देईन की ! पण मास्तर, माझ्या या नातवाला छान लिहायला वाचायला शिकवां. त्याच्या बापाला शाळेत घालायची माझी इच्छा होती. पण नाही जमलं ते. आदिवासींपाशी जमीन नसली की त्याच्या चुलीवरती काही चढत नाही. म्हणून आम्हाला आमची मुलं बाबूंच्या घरी कामाला पाठवावी लागतात.”

“ही आपली सर्वांचीच अडचण आहे काका, विशेषतः आदिवासींची. मोहिनी गावच्या शाळेत जाण्यासाठी मला माझ्या घरच्या लोकांशी भांडावं लागलं. मला शिष्यवृत्ती मिळायची खरी पण तरीही बाबू महाशयांच्या बागेत कामाला जावं लागायचं. पळत पळत मी शाळेत जायचा. वर्ष संपलं तेव्हा मी प्राथमिक परीक्षेत दुसरा आलो. मग माझ्या वडिलांना हळहळ वाटली ...”

“आपल्याला लिहितावाचता येत नाही. कोर्टाची पायरी चढण्याची भीती वाटते याचा बाबू लोकांनी फायदा घेतला. हळूहळू त्यांनी आपल्याकडून सगळं काढून घेतलं. आपली जमीन, आपली गुरं ...”

“होय, काका ... शिक्षणाची फार गरज आहे. आपण निरक्षर आहोत म्हणून आपल्याला सरकारच्या कल्याणकारी योजनांची माहिती नीट कळत नाही.”

“माझ्या इतवाला मी तुमच्या हाती सोपवतोय, मास्तर.”

“काळजी करू नका. इतवा, सांग बरं, तुला गुळाचा लाडू मिळाला की तू तो एकटा खातोस की मित्रांनाही देतोस?”

“मी मित्रांमधे वाटून खातो.”

“शाबास ! सगळ्या चांगल्या गोष्टी वाटून घ्यायच्या असतात. शाळा ही एक चांगली गोष्ट आहे. तू आपल्या मित्रांनाही इथं आणलं पाहिजेस...”

“हो ! हो ! आणीन मी त्यांना.”

“मुलांनो, आज मी तुम्हाला आपला भारत देश किती मोठा आहे ते दाखवणार आहे.”

“भा-र-त, भारत म्हणजे आपला देश?”

“इकडे बघा - याला नकाशा म्हणतात.”

“आपलं हाथीघर सापडेल याच्यात?”

“हा आपला प्रांत - पश्चिम बंगाल. हा बघा आपला मिदनापूर जिल्हा. हाथीघर हे इथं कुठंतरी असणार ... या इकडं - नैऋत्य कोपऱ्यात ...”

“मग आम्हाला का नाही ते दिसत?”

“मी आता असं करीन की शहर गावातून आपल्या जिल्ह्याचा नकाशा घेऊन येईन. त्यात दिसेल हाथीघर. पण हे सांगा की, तुम्ही कसं शोधून काढाल ते?”

“का नाही? मी लिहाय वाचायला शिकेन. मग येईल मला.”

“हे - हेच उत्तर हवं होतं मला ! आता या फळ्याकडं पहा. आपल्या वर्णमालेतील हे पहिलं अक्षर - अ - हे शिकायचं आधी.”

“अ - अ - अ - ”

“आता ते पाटीवर लिहा. मी दाखवतो कसं लिहायचं ते.”

त्या क्षणापासून इतवाला आपले गुरूजी फार आवडायला लागले. किती चांगल्या स्वभावाचे आणि सहनशील आहेत. मात्र एका बाबतीत इतवाची निराशा झाली. गुरूजींनी अजून लढाईच्या गोष्टींना सुरुवात केली नव्हती.

* * *

शाळेतून परत येताना इतवाला मोतीबाबू भेटले. आपल्या नव्या सायकलीवरून खाली उतरत त्यांनी विचारलं, “हं - मंगलनं आपल्या नातवाला शाळेत घातलं वाटतं ...?”

“हो, बाबू महाशय ...”

“तुझा आज चाकतोय. मी मंगलला मागचं सांगितलं होतं की आज ना उद्या मी तुझ्या नातवाला नोकरी देईनच ...” इतवा गप्प उभा राहिला.

“तुम्ही लोक असं शिक्षण घ्यायला लागलात तर आमची कामं कोण करील? अन् काय रे? असं किती दिवस शिकणार आहेस तू? घरी पोटभर खायला तरी मिळतं का तुला?”

बाबू महाशय पिंपळाच्या झाडांमागं दिसेनासे झाल्यावर इतवा धावत आजोबांकडे गेला. त्या पिंपळाच्या जुन्या झाडात सापांची वस्ती आहे असं लोक म्हणत. हे काही खरं नसणार. सापांची बिळं जमिनीत असतात हे इतवाला माहीत होतं. पक्ष्यांच्या घरट्यांतील अंडी खाण्याकरता साप झाडावर चढतात असंही त्यानं ऐकलं होतं. साप अगदी उलट्या काळजाचे असतात म्हणे. ते हळूच घरात शिरतात नि माणसांना चावतात. पाण्यातील आणि शेतातील साप विषारी नसतात असं म्हणतात. पण शेतातील साप म्हणे आपल्या शेपटीनं तडाखे देतात. सापांचं मांस रुचकर असतं असं ते संध्याळ लोक म्हणतात.

“सापांचं मांस शेतातल्या उंदरांच्या मांसासारखं लागतं का?”

“नाही - थोडं वेगळं असतं ...”

मंगल या अशा गोष्टी खात नाही. इतवानं मात्र आपल्या सवंगड्यांसह सगळं खाऊन पाहिलंय. शेतातील उंदीर, साप, साळू...

घरी पोचल्याबरोबर इतवानं आजोबांना सांगितलं की, “मोतीबाबू रागावलेत मी शाळेत जायला लागलोय म्हणून.”

“माहीत आहे मला .. मोतीबाबूंची इच्छाच नाही आम्ही आणि आमच्या मुलांनी शिकावं अशी, पण सरकारची इच्छा आहे. म्हणून आदिवासी भागात आदिवासी मुलांसाठी शाळा निघाल्या आहेत. आदिवासींनी लिहायला - वाचायला शिकलंच पाहिजे. गुरासिंगसारखे नशिबवान् फारच थोडे बरं कां?”

“काय केलं त्यानं?”

“सांगेन केव्हातरी ...”

दोघांनी मिळून बकऱ्या आत आणल्या. हातपंपाच्या विहिरीवरून इतवानं मडकं भरून आणलं.

सैपाकासाठी चूल पेटवताना मंगलनं इतवाला मासे चिरायला सांगितलं.

“आवा, तुम्ही मच्छी विकत आणलीत ?”

“हो, रे ! थोडीशी - तुझा शाळेचा पहिला दिवस - जेवणाचा काही तरी खास बेत नको कां ?”

मंगलबरोबर विडी ओढत गप्पा मारायला सुबल मुर्मु आला. हे दोघं लहानपणापासूनचे मित्र-अगदी लंगोटीयार - दोघंही उत्तम नेमबाज होते. गावातील स्पर्धेत दोघांनीही खूप बक्षिस मिळवली होती. साधारणपणे आदिवासींना मैदानी खेळ चांगले येतात. ते धनुर्विद्येत विशेष पारंगत असतात. या भागात पुष्कळ वेळा नेमबाजीच्या चढाओढी होतात. हायस्कूलचा वार्षिक दिन असो, बिरसा मुंडाचा स्मृतिदिन असो, हुतात्मादिन किंवा क्रीडा - दिन असो, धनुर्विद्येच्या स्पर्धा होणारच. काही लोढा मुलीदेखील या विद्येत निष्णात असतात. तथापि त्या स्पर्धेत उतरत नाहीत.

इतवा हळूच सुबलला म्हणला, “गुरुजी म्हणतात की सिंगरायनं अन् रतननं पण शाळेत आलं पाहिजे.”

“हो रे ! मला पटतं ते. पण मोतीबाबूंच्या भावाच्या पन्नास गायी म्हशी आहेत. मी त्यांना शब्द दिलाय की ही दोघं त्यांची गुरं बघतील.”

मंगलनं एका सुस्कारा सोडला.

“किती दिवस चालणार हे असं ? फक्त एकवेळचं जेवण थोडे, कपडे आणि तांदुळातला थोडा हिस्सा ... केवळ एवढ्यासाठी आपल्या मुलांनी निरक्षर राहायचं ? ...”

“खरं आहे ! गुरासिंगसारखं भाग्य एखाद्याचंचं ... इतवाला आता आपली उत्सुकता दाबून धरता येईना. तो म्हणाला, आज तुम्ही मला गुरासिंगची गोष्ट सांगितलीच पाहिजे.”

सुबल म्हणाला, “सांगू रे, पण आधी तू मच्छी साफ कर - काप. बघू तरी मंगलला अजून सैपाक येतो का ते ... तुला माहिती आहे का फार छान जेवण बनवायचा तुझा आज - आमच्या शिकारीनंतर हाच मटण रांधायचा. मंगल, कुठं गेले रे ते प्राणी ? ती रानंवनं कुठं गेली ? ...”

मंगल आपल्या शुष्क आवाजात बोलू लागला. “ओरिसाजवळ नवाग्रामाच्या भोवती अजून जनावरांचा मागोवा घेता येतो. सुवर्णरेखा नदीवरच्या नव्या पुलाचा आपल्याला फायदा होईल खरा पण उरलीसुरली जंगलं नष्ट होतील. एक रखरखीत वाळवंट शिल्लक राहील आपल्यासाठी. “त्याआधी आपण या मुलांना तिकडं नेऊन आणू या. बघू दे त्यांना आदिवासींचं जीवन - कसं सगळं रानावनावर अवलंबून असतं ते कळू दे.”

“हो - जाऊ या एकदा ..”

इतवानं विचारलं, “पूर्णपणे जंगलावर अवलंबून .. असं कसं जमतं त्यांना.”

सुबलनं स्वप्नाळू आवाजात उत्तर दिलं, “महुआ बियांचं तेल काढून ते सैपाकासाठी वापरतात आणि दिव्यात जाळायलाही तेच ... महुआची फुलं वाळवून त्याच्या दामट्या करतात. कंदमुळं, पानं अन् फुलं यावर त्यांची गुजराण होते. कधीकधी छोटे प्राणी, पक्षी, हरणं मारून ते खातात. साल वृक्षाच्या पानावर ते जेवण वाढून घेतात. त्याच्या बियातून आणि निंबोण्यातूनही ते तेल काढतात.”

“अरे वा ! बरीच मजा आहे की ..”

“एक काळी सगळेच आदिवासी अशाच तऱ्हेनं जगत. रानवनं म्हणजे आपली माता. आपण तिची मुलं - नंतर आपण शेतीकडे वळलो. मात्र वनदेवीला विसरलो नाही. पण आता दिवस बदललेत. इतवा, आदिवासींना आता आपल्या निर्वाहासाठी दुसरे मार्ग शोधावे लागतात.”

“सुबल. एवढ्यासाठी तर मी म्हणतो की मुलांना शाळेत घाल.”

“बघू या कसं जमतं ते - यंदा नाही तर पुढच्या वर्षी.”

“आबा, तुम्ही मला गुरासिंगची गोष्ट केव्हा सांगणार ?”

“मंगल सांगेपर्यंत कशाला वाट बघतोस ? मी सांगतो की. आता तू शाळेत जायला लागलास तेव्हा तुला ही गोष्ट माहिती व्हायला पाहिजेच. हं, ऐक या गोष्टीपासून आदिवासी पुष्कळ धडे शिकतील. नुकतीच घडलीय ही घटना. पण असं वाटतं खूप दिवस लोटलेत. सुवर्णरेखा नदीच्या काठावर मुंडा आणि लोढा लोकांची अनेक गावं होती. तिथं गुरासिंगच्या मालकीची खूप जमीन होती. .. यावरून आठवण झाली रे मंगल, तुझा इतवा म्हणजे एक रत्न आहे - रत्न ! बाजाराच्या दिवशी तो भजन भुक्ताला घरापर्यंत सोबत करतो बरं का ! भजनजवळ सुध्दा एके काळी जमीन होती ... हं, तर काय सांगत होतो ? आठवलं, गुरासिंग मोठा जमीनदार होता. त्याला पाच मुलगे होते. त्याच्याजवळ दहा गुरंढोर होती. त्याची मुलं मात्र अगदी अडाणी आणि मूर्ख होती. भरीत भर म्हणजे गुरासिंगला दारूचं व्यसन होतं.”

“सुबल दोस्ता, आपण आदिवासी दारू पीत नाही तर दारूच आपल्याला पिऊन टाकते.”

“आपण आपली दुःखं दारूत बुडवतो मंगल.”

“हॅडिया ही देशी दारू शरीराला तितकीशी अपायकारक नाही पण बाजारात गाळलेली दारू मात्र चांगलाच इंगा दाखवते.”

“त्या दारूनं तर गुरासिंगचा घात केला. गोपी त्याला म्हणायचा - गुरा, कशाला दारूचे पैसे देतोस ?

तुझ्या खात्यावर लिहून टाकतो. तू या कोऱ्या कागदावर फक्त अंगठा उठव.”

“आणि मग ? केलं त्यानं तसं ?”

“हो ना ! तोच तर घोटाळा झाला. वर्ष संपल्यावर गुराला आढळून आलं की, त्याच्या नावावर फक्त दहा बिघे जमीन शिल्लक राहिलीय. बाकीची गेली गोपीच्या घशात. मग आला तो रडत आमच्याकडं .. भय्या, मी अगदी अडचणीत आलोय रे - गोपी मला कोर्टात नेतोय. तिथं मला कबूल करावं लागणार आहे की मी ही जमीन गोपीला विकलीय. त्याचे मुलगेसुध्दा आले मदत मागायला. मी, मंगल आणि इतर काही लोकांनी त्याला शपथ घ्यायला लावली की पुनः दारूला शिवणार नाही. मग आम्ही एक दिवस मुकूर करून शहरातल्या संथाळ वकिलाला भेटायला गेलो. फार हुशार वकील ..”

“तो वकील आदिवासी होता ?”

“होय रे बाबा, आदिवासी लोक वकील होऊ शकतात, शाळामास्तर होतात - आता आपल्या मुलीसुध्दा शिक्षिका झाल्यात - नर्स झाल्यात ... हं, तर काय सांगत होतो ? ... तो वकील म्हणाला ‘गोपीला चांगला ठोकला पाहिजे तसंच या गुरासिंगला देखील बदलून काढलं पाहिजे !’ अशी आहे त्याच्या बोलण्याची तऱ्हा .. अखेर म्हणाला, ‘गुरा, तू आता फक्त एवढंच कर की कोर्टात न्यायाधीश जे बोलेल तेच तू पुनः म्हणत रहा. आपला स्वतःचा असा एकही शब्द त्यात घालू नकोस -’

“मग काय झालं ?”

“कोर्टात चपराशानं पुकारलं, ‘गुरा सिंग, गुरासिंग, गुरासिंगा’ तर हा वेडा तेच म्हणाला, ‘गुरा सिंग, गुरा सिंग’ ते म्हणाले, ‘नीट उत्तर दे बघू तूच ना गुरासिंग ?’ त्यानं पोपटासारखे तेच शब्द उच्चारले, ‘नीट उत्तर दे बघू तूच ना गुरासिंग ...’ हे असं बराच वेळ चाललं. न्यायाधीश बुचकळ्यात पडला. गोपीच्या वकिलानं विचारलं, ‘तू काय गाढव आहेस का ? असं काय वेड्यासारखं करतो आहेस ?’

गुरानं उत्तर दिलं, ‘तू काय गाढव आहेस कां ? असं काय वेड्यासारखं करतो आहेस ?’

न्यायाधीशानं विचारलं, ‘तुला साधेसुधे शब्द कळत नाहीत ? इतका का तू मड्ड आहेस ?’ गुरानं हेच शब्द न्यायाधीशाला जसेच्या तसे ऐकवले. न्यायाधिशाला आपला संताप आवरेना. त्यांनी सांगून टाकलं, ‘मी नाही हा खटला चालवणार काढून टाका हा खटला - असला वेडपट माणूस कशाला आणलात कोर्टात ?’

“मग काय झालं ?”

“मग संथाळ वकिलानं न्यायाधीशाला सगळं समजावून सांगितलं. गोपीचं बिंग बाहेर पडलं आणि

त्याला दंडही भरावा लागला. यातून असं उघडकीला आलं की, गोपी आदिवासींची जमीन खरेदी करणार होता ते बेकायदेशीर होतं.”

“गुरासिंगला त्याची जमीन परत मिळाली का ?”

“मिळाली तर ! मग आम्ही चहाच्या दुकानात गेलो. गोपी तिथं येऊन ओरडला, “गुरा मी तुला मारून टाकीन.” गुरासिंगनेही त्याला जशास तसं उत्तर देऊन म्हटलं, “मी पण तुला ठार करीन.” मग आम्ही सर्वांनी गोपीला तिथून हाकलून लावलं.”

“गोपी पळाला तो पुनः ओलाच नाही. आदिवासींना दारू पाजून त्यांची जमीन लुटून घेण्याचा त्याचा प्रयत्न असा फसला. आम्ही बाजारातील त्याचं दुकान हुसकून टाकण्यातही सफल झालो. अशी आहे गुरासिंगाची कहाणी. हा एकच प्रसंग आहे की एका निरक्षर आदिवासीनं प्रतिपक्षावर मात करून आपली जमीन गमावली नाही.”

मंगल म्हणाला, “तो जर साक्षर असता तर हे असं कशाला झालं असतं ? यावरून तेच स्पष्ट दिसतं की कितीही अडचणी आल्या तरी आदिवासींनी शिक्षण घेतलंच पाहिजे.”

* * *

इतवाला नवी पुस्तकं मिळाली तोवर उन्हाळ्याची सुट्टी सुरू झाली. गुरुजींनी सांगितलं की, “सुट्टीत मुळाक्षरं घटवून ठेवा. मग शाळा सुरू झाल्यावर आपण धडे वाचायला लागू.”

“गुरुजी तुम्ही सुट्टीत घरी जाणार ?”

“होय. मला अभ्यास करायचाय.”

“तुम्हाला अभ्यास ? तुम्ही तर गुरुजी आहात.”

“अधिक चांगला शिक्षक होण्यासाठी मी अभ्यास करतोय. तू वाचायला शीक कुणी सांगावं, एक दिवस वर्गात तुझा पहिला नंबर येईल.”

इतवाची हीच तळमळ होती - शिक्षण घेण्याची - लिहायवाचायला यावं अशी फार इच्छा होती. पण आजोबांना मदत करायला पाहिजे याचीही त्याला जाणीव होती. मोतीबाबूंच्या घरचं पुष्कळ काम एकटा मंगल करू शकणार नाही. हे उघडच होतं.

* * *

त्या वर्षी उन्हाळ्याच्या सुट्टीत पुष्कळ घटना घडल्या. रतन, सिंगराय आणि इतवा पुनः एकत्र

खेळायला लागले. इतवानं त्यांना गुरासिंगची गोष्ट सांगितल्यावर हसून हसून त्यां खूपच गंमत वाटली त्यांना.

त्याच सुमाराला भजन भुक्ताच्या नातीचं - सोनाचं लग्न झालं. भजन इतवाला म्हणाला “मी गरीब माणूस, सर्वांना काही लग्नाला बोलावू शकत नाही. पण तू तेवढा ये - ”

मंगलनं हे ऐकल्यावर प्रथम त्याच्या मनात विचार आला की इतवा लग्नाला गेला तर कुंपण कोण दुरुस्त करील ?

इतवानं आजोबांची समजूत काढली, “लग्न फक्त एक दिवसाचं आहे. मी तिकडं जाऊन येतो नि मग कुंपणाचं काम करीन की मी ... दुलांग नदीच्या काठावरून निवडुंग आणीन अन् लावून टाकीन. शेळ्याबकऱ्यांना चांगला धडा शिकवीन. पाऊस आल्यानंतर चांगला फोफावेल तो निवडुंग.”

“ते खरं रे ! पण तुला अभ्यासही करायचाय.”

“आजोबा, मी अभ्यासही करीन आणि दुसरी कामंही करीन. बघाल तुम्ही.”

“बरं बाबा ! जा तू लग्नाला. भजनचा तू लाडका आहेसच. - ”

* * *

शेतात भातपिकांची कापणी झाल्यावर जे बुडखे राहतात त्याला ‘तुंग’ म्हणतात. गावातील लोकांना ते गोळा करण्याची मुभा असते. या कामातही त्यांना उंदरांशी मुकाबला करावा लागतो. हे उंदीर जमिनीखाली लहान लहान बोगदे तयार करतात आणि त्यात धान्याचा साठा करून ठेवतात. आदिवासी मुलं ही कोठारं शोधून काढतात. काही मुलं तर उंदीरही खातात. अजून या दिवसातदेखील लोढा आदिवासी उंदीर खातात. पाली, साप, खेकडे, मासे - जे काय मिळाले ते पकडून खातात. त्यांना जनावनाची सर्व गुपितं माहीत असतात. आता शेती करायला लागलेले लोढा सुध्दा आपलं हे कसब विसरलेले नाहीत. गाण्याबजावण्यासाठी लागणारी छांगू गेलकी बनवण्याकरता ते बोकडाचं कातडं वापरतात. ते अनेक देवदेवता मानत असले तरी सर्वात महत्वाची शीतलादेवी आणि तिची जत्रा.

इतवा मंगलला म्हणाला, “सुट्टीत मी गाईना चरायला घेऊन जाईन. तुम्ही भाजीच्या वाप्याना पाणी द्या. मी बाबूमहाशयांचं अंगणही झाडीन.”

“अरे, पण, मग तू अभ्यास कधी करणार ? ”

“करीन की संध्याकाळी. पहाल तुम्ही.”

“बघ रे बाबा, जपून काम कर ”

“आजोबा, कसली चिंता करता तुम्ही ? काय आहे तुमच्या मनात ? ”

“मला काही दिवसभर स्वस्थ बसवणार नाही. मी माडाच्या झावळ्यांच्या चटया विणीन - हे काम मी करतच होतो ना पूर्वी ! ”

मोतीबाबूंच्या गोठ्यातून इतवा गुरं बाहेर काढत असताना त्यांनी त्याला पाहिलं अन् ते खूप झाले.

“हं ... अखेर तू आजोबांना मदत करणार तर ”

“हो - मी सुट्टीत त्यांना मदत करणार आहे.”

“म्हणजे ? पुनः तू शाळेत जायला लागणार ? ”

इतवानं मान हलवली. गुरुजींनी त्याला काय सांगितलंय हे मोतीबाबूंना कुठं माहीत होतं ? त्यांनी इतवाला सांगितलं होतं की सगळी आदिवासी मुलं शाळेत घेऊन ये. शाळा उघडल्यावर ते गोष्टींची पुस्तकं घेऊन येतील आणि मुलांना गोष्टी सांगतील. परीक्षा झाली की ते पदरच्या पैशातून मुलांना बक्षिसं देणार आहेत.

गुरुजी म्हणाले होते की, “पूर्वीच्या काळी जगण्यासाठी फक्त धनुष्यबाण पुरेसे होते पण आज जीवनकलहाला तोंड देण्यासाठी शिक्षण हेच एक आयुध आहे.”

मोतीबाबूंच्या गायी आणि आपल्या शेळ्या घेऊन इतवा दुलांग ओलांडून पुढं गेला. सुवर्णरेखेच्या रेतीत आल्यावर त्याला एकदम मोकळं वाटलं. चित्तवृत्ती आनंदित झाल्या. हात पसरून तो गिरक्या घ्यायला लागला. त्यानं उड्डा मारल्या. नाचलादेखील तो ! एक ससा त्याच्या दृष्टीला पडला. त्यानं ठरवलं, याला मारायचं नाही. आणि त्याच्याबद्दल कुणाला काही सांगायचं नाही. घरी खायला नेण्याजोगा थोडा पाला त्यानं उपटला. पाचसहा मासेही पकडले. मग त्याला पक्ष्यांची रिकामी घरटी दिसली. त्यानं मनाशी विचार केला - ही घ्यावीत आपण - चूल पेटवायला चांगली कमाला येतील. आता सोनाच्या लग्नाला दोनच दिवस उरले. आज आणि उद्या - परवाच्या दिवशी लग्न. ती घरटी आपल्या पोत्यात

ठेवताना इतवानं वाऱ्याला आणि आभाळाला सांगितलं, “माहीत आहे का तुम्हाला ? मी वाचायला शिकणार आहे - अ - आ - इ - ई -”

त्याच्या आनंदात सहभागी होण्यासाठी जणू आभाळ थोडं खाली झुकलं - गवताची पाती सुध्दा आनंदानं डोलू लागली.

दुसरेच दिवशी सोनाचा भाऊ इतवाला बोलवायला आला. म्हणाला, “लग्नाच्या आधी इतके सोहळे आहेत. तुला नाही का पहायचे ते ?”

इतवा त्याच्याबरोबर गेला. काही स्त्रिया एक नवं मडकं घेऊन ग्रामदेवतेकडे जात होत्या. गाणी म्हणून मडक्याला पवित्र करीत होत्या. आता आज सोनाचे वडील त्या मडक्यात भात आणि मासे शिजवतील. मग पूर्वजांना नेवैद्य दाखवतील. कुदळ घेऊन बायका गाणी म्हणत चालल्या होत्या व पुरुष ढोलकी वाजवीत होते. पुष्कळ वर्षांच्या जुन्या ‘सिध’ झाडाच्या मुळापाशीची माती उकरून त्यांनी ती भजनच्या अंगणात ठेऊन पसरली. तिथं बोहलं उभारायचं होतं. जमिनीवर कुदळीचा घाव घालण्यापूर्वी धरित्रीमातेची पूजा करायची असते. या घावामुळं तिला इजा होणार त्याबद्दल तिची क्षमा मागायची असते.

एकत्र जमलेल्या सगळ्या स्त्रिया मग गाणी म्हणत दुलांग नदीवर गेल्या. नदीच्या पात्रात एक बाण मारून त्यांनी पाण्यात खूण करून घेतली. त्या पाण्यानं त्यांनी आपले माठ भरून घेतले. एक मडक्यात पोहे, मिठाई, एक आरसा, कंगवा आणि दोन बांगड्या घालून ते एक माणसाकरवी नवरदेवाकडे पाठवले. नवी साडी नेसल्यामुळं सोना आत्ताच नवरी दिसत होती. तिच्या गळ्यात लाल रंगाचा गोफ होता तर मनगटाभोवती पिवळे दोरे होते. हळदीमुळं तिचं शरीर तुकतुकीत दिसत होतं. तिला अशा रूपात बघून कुणाचा विश्वास बसला नसता की कालपरवा ती नाचतबागडत होती. रानात शेळ्यांना चरायला नेत होती.

भजननं इतवाला जेवायला बसायचा आग्रह केला. पण इतवा म्हणाला, “आज नको. मला आता आवांसाठी परत गेलंच पाहिजे.”

* * *

मंगल नेहमीसारखा आमराईत बसला होता. त्यानं सरपणाची मोळी बांधून ठेवली होती. तो खूप थकलाभागलेला होता. आपले आजोबा इतके म्हातारे झाले आहेत हे इतवाच्या या आधी लक्षात आलं

नव्हतं. तो म्हणाला, "आबा, तुम्ही घरी जा. मी गायींना चरायला नेऊन आणतो. बागेला पाणी घालीं. अन् ही मोळीदेखील घरी घेऊन येईन."

"मला जरा विसावा घेऊ दे. ही मोळी घेऊन तू वाण्याकडे जा. अन् थोडं तेलमीठ घेऊन ये. घ जाऊन भात शिजायला ठेव."

"तुम्ही चला ना माझ्या बरोबर"

"नंतर येतो.. पण मला हे सांग. भजनच्या घरी तू कायकाय पाहिलंस?"

"त्यांचे न् आपले पुष्कळसे रीतीरिवाज सारखे आहेत."

"तू सोनाला लग्नाची भेट काय देणार?"

"काय दे ?"

"मी विणलेली ही चटई चालेल कां?"

"अं ! ही तर फरच सुंदर आहे. तुम्ही त्यात रंगसुध्दा घातलेत. बाजारात या चटईचे नक्कीच पाचसात रुपये येतील."

मंगल आपल्या क्षीण आवाजात म्हणाला, "इतवा, लग्नाला कधी रिकाम्या हातानं जाऊ नये. आपल्या आदिवासी समाजात लग्नसमारंभ ही सर्वांची जबाबदारी असते. प्रत्येकजण आपल्या ऐपती प्रमाणे काहीतरी आणतोच..."

"शहरातले लोक असंच करतात?"

"ते लग्नासाठी गावाकडे येतातच ना? शहरातच लग्नसमारंभ झाला तर ते आपले रिवाज कसे पाळतात हे मला काय माहीत?"

"चांदकाका म्हणतात की आपल्या मूळ गावचे रीतीरिवाज वेगळे होते."

"त्याला सगळं माहीत आहे. त्यानं खूप प्रवास केलाय. पण काळ कितीही बदलला तरी आपण आपले रिवाज, प्रथा, सण नि उत्सव पाळायचा प्रयत्न करतो. अगदी तंतोतंत सगळं साजरं करता येतंच असं नाही. काही वर्षांपूर्वी सारहुल बहा आणि सुरजोम बहा या सणांच्या दिवसात शेकडो सालवृक्ष फुलांनी डंवरलेले असायचे. पळस आणि सावरीची झाडं रंगांची उधळण करीत. अशा वातावरणात बायकांपुरुष रात्रभर नाचगाण्याचा जल्लोष करीत. गेले ते दिवस ! आता रानात झाडं तरी कुठं उरली आहेत?"

"आमचे गुरुजी म्हणतात की, स्वातंत्र्यदिनाच्या दिवशी आपण खूप झाडं लावू."

"वा ! छान ! आता जा बरं, पळ वाण्याकडे."

"आबा केवढी मोठी मोळी बांधलीय तुम्ही?"

"या सगळ्या फांद्या त्या वठलेल्या आंब्याच्या झाडाच्या आहेत."

"आबा, नका बसत जाऊ त्या झाडाखाली - एखादी फांदी मोडून तुमच्या डोक्यावर पडेल ना..."

"छे ! शक्यच नाही. ते झाड म्हणजे माझा जुना मित्र आहे."

"झाड कसं मित्र असेल ?"

"आहेच मुळी - मी इथल्या प्रत्येक झाडाला ओळखतो. आंब्याच्या या सर्व झाडांची लग्नं झाली आहेत. माहीत आहे?"

"लग्नं?"

"हो, लोढा जमातीतील नवरदेवाला नवरीशी लग्न करण्याआधी आंब्याच्या झाडाशी लग्न करावं लागतं. तसंच मुलीलाही प्रथम महुआ झाडाशी लग्न करावं लागतं."

"किती विचित्र पध्दती आहेत या?"

"इतवा, या पध्दती चांगल्या आहेत. त्यात अर्थ आहे. तो अंसा की आपण झाडासारखं खंबीर असलं पाहिजे. आणि झाडाप्रमाणंच सर्वांच्या उपयोगी पडलं पाहिजे."

इतवानं ती लाकडाची मोळी ओढूनच वाण्याकडे नेली. तेलमीठ घेऊन तो घरी जाईल आणि माशाची आमटी करील. काल गोळा करून आणलेली कंदमुळं त्यात घालील. आजोबा रोज थोडा तांदूळ घरी आणतात. मोतीबाबूच देतात आणि वर्षाच्या हिशोबात वळते करून घेत असतील. अजून पाणी आणायचंय. अंगण झाडायचंय. आबा रोज कसं एवढं काम करीत असतील ?

... इतवाला कधी आपल्या आईवडिलांची आठवण होते कां ? त्यांची उणीव भासते का ? त्याला त्यांचे चेहेरेही आठवत नाहीत. त्याची आई गाणं गायची. इतवा देखील चांगलं गाणं म्हणतो. त्याचं स्वप्न आहे की, एकदिवस जत्रेत मुंडा - मेळ्यात सामील व्हायचं अन् राजाचं काम करायचं... अशी तलवार परजायची अन् दुष्ट माणसांना शिक्षा द्यायची.

पिकं चांगली आली तर आदिवासी लोक जत्रेत नाटकं करीत. हाथीघरमधील आदिवासी मंडळ लौकरच आपला मेळा उभारणार आहे.

इतवानं घरचं काम उरकलं आणि दाराला साखळी लावून तो झटकन् मोतीबाबूच्या बागेत गेला. तिथं त्यानं भराभरा भाजीच्या वाफ्यांना पाणी दिलं. मोतीबाबू अगदी खुष झाले. ते म्हणाले, "किती

चपळ आहेस रे तू ! डोळ्याची पापणी लवण्याच्या आत किती केलंस तू - तू सतत माझ्याकडे क्रम
केलंस तर मी तुला पोटभर जेवण देईन. छान छान कपडे देखील देईन. नुसती अर्धी चड्डी नाही - तर
सदरा देईन. खांद्यावर टाकायचं कापड.”

“पण...”

“महिती आहे मला - मंगल आडमुठा आहे. जरा रतनकडे नि सिंगरायकडे बघा. कसे राजासारखे
राहताहेत माझ्या भावाच्या घरात.”

इतवानं या बोलण्याकडे लक्षच दिलं नाही.

* * *

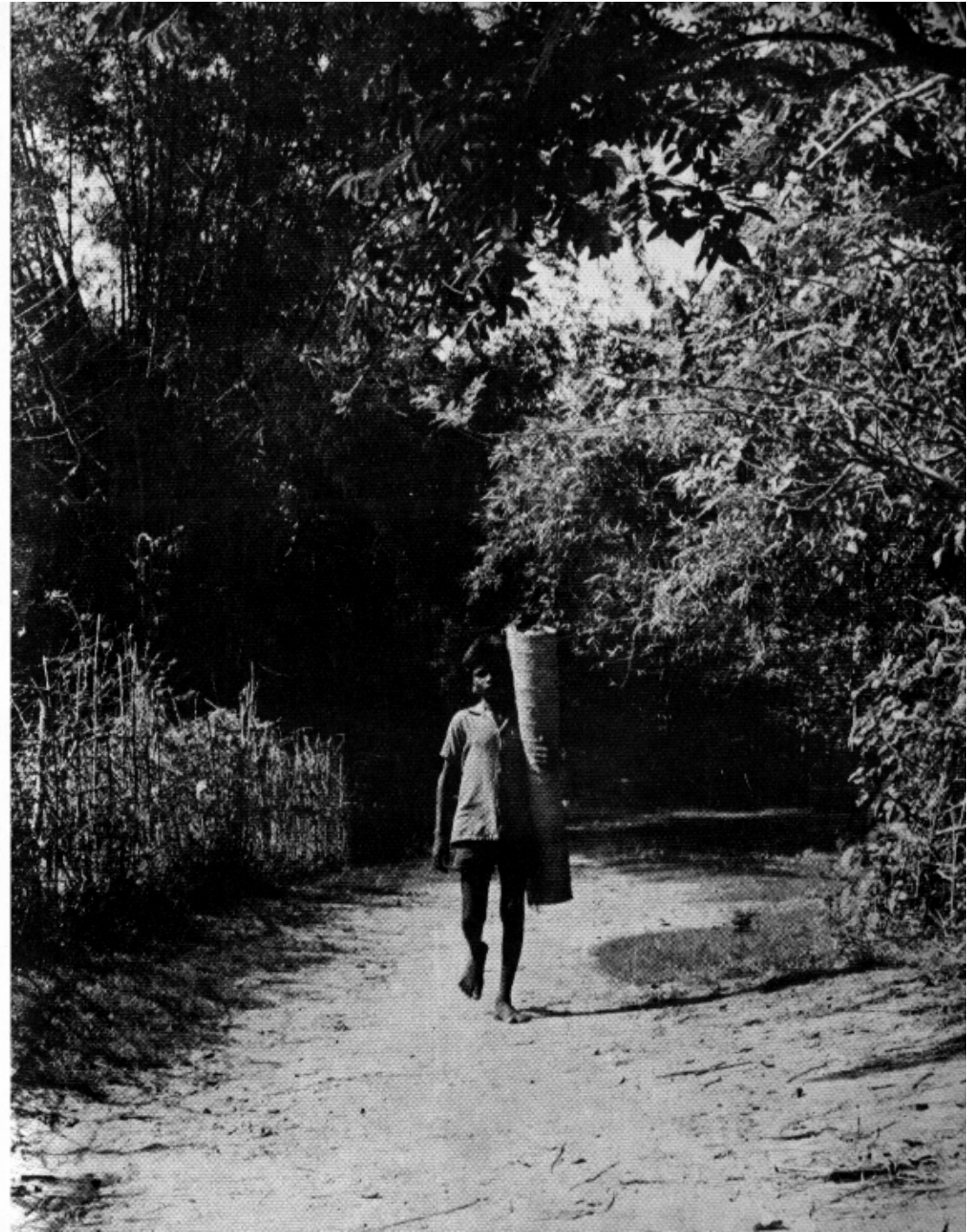
दुसरे दिवशी नवी चटई काखोटीला मारून स्वच्छ कपडे घालून इतवा लग्नाला निघाला. नवरदेव
शेजारच्या गावातीलच एक तगडा जवान होता. सोना एका सोनेरी पक्षासारखी दिसत होती. तिच्या भावानं
- माणिकनं इतवाला सांगितलं, “नवरा मुलगा फर शूर आहे. त्यानं एकदा एक अस्वल मारलंय.”

“कुठं ?”

“त्यांच्या गावाजवळच - रानात. मीसुध्दा जाणार आहे तिथं.”

बायका गाणी म्हणत होत्या -
नवरीचं लग्न लागेल महुआशी
नवऱ्याचं लग्न लागेल आंब्याशी
सुखाचा संसार त्यांचा होईल बाई ॥
नवऱ्याचं नाव आंब्याच्या पानावर
नवरीचं नाव महुआच्या पानावर
सुखाचा संसार त्यांचा होईल बाई ॥

आदल्या दिवशी आणलेल्या नदीच्या पाण्यानं सोनानं आंघोळ केली. मग लाल काठाची साडी
नेसून आपल्या वहिनीचा हात धरून ती बाहेर आली. नवरदेवाबरोबरही त्याची वहिनी होती. लोढा
भगतानं एका दोऱ्यानं त्यांचे हात बांधले. मग पाणी शिंपडून हात सोडले. सोनानं नवरदेवाभोवती उजव्या
बाजूनं फेरी घातली. घरी घेऊन गेल्यावर तो तिच्या भांगात सिंदूर घालील. लग्न लागल्यानंतर भात -
मटणाचं जेवण. सूर्य मावळायच्या आत नवरीला सासरी न्यायचं. तिच्यासाठी छत असलेली बैलगाडी

आली. सोनाला रडू आवरेना पण तिच्यापेक्षा तिची धाकटी बहीण खूप रडली. म्हातारा आंधळा भजन म्हणाला, “माझी लाडकी नात आज सासरी जातेय - पोटात कसा खड्डा पडतोय...”

आदिवासीत हुंड्याची चाल नाही. मुलाकडील लोकांनाच मुलीकडील लोकांना शंभर रुपये द्यावे लागले. नवरी कशी सोन्याची पुतळी दिसत होती.

* * *

मंगल इतवाला म्हणाला, “सोनाचं लग्न उरकलं, आता तू अभ्यासाला लाग आणि हो, आज संध्याकाळी आदिवासी मंडळात सभा आहे तिथं ये तू.”

“मुलं सभेला आलेली चालतात ?”

“हो, या खेपेला मुलं यायला हवी आहेत.”

“आजोबा, तुमचा आवाज असा बारीक का येतोय ? बरं नाही का तुम्हाला ?”

“मी आता म्हातारा होत चाललोय - आता मी पहिल्यासारखा कसा राहीन ?”

“पण आबा, मी मोठा होईपर्यंत तुम्हाला जगलंच पाहिजे. या शाळेतून मी मोहिनी गावच्या शाळेत जाईन. तिथं वसतिगृह आहे. एक दिवस मी सुध्दा गुरुजी होईन. आबा, तोपर्यंत तुम्ही या जगात राहिलंच पाहिजे - नाहीतर मी बोलणार नाही तुमच्याशी.”

“अरे बाबा, मी भगवान् बिरसाची प्रार्थना करतोय की तो दिवस पाहण्याइतकं आयुष्य मला दे.”

* * *

त्या उन्हाळ्याच्या सुट्टीत खूप गमती जमती झाल्या. हाथीघरमधील आदिवासी मंडळ दर वर्षी 30 जून रोजी संथाळ बंडाचा वर्धापनदिन साजरा करतं. 1855-56 मधील त्या मोठ्या बंडाची आठवण म्हणून हे मंडळ ‘सिधू - कान्हू - दिन’ साजरा करतं. त्या दिवशी विविध स्पर्धा घेतल्या जातात. मुंडांचा महान नेता बिरसा भगवान् याची जयंती 15 नोव्हेंबर रोजी साजरी केली जाते. संध्याकाळी सगळेजण मंडळाच्या खोलीत बसून पुस्तकं - मासिकं वाचतात, वॅरम खेळतात. शहरात बँकेत काम करणारा जितेन् मुर्मू मंडळाकरता खेळांची मासिकं, पुस्तकं आणि साप्ताहिकं पाठवतो. मोठी मुलं लहान मुलांना फुटबॉल कसा खेळायचा ते शिकवतात. कधी कवायत शिकवतात. कधी बाहेरची कन्नम शिकवतात.

प्रहराजसिंग मुंडा लालबारी गावातील ज्येष्ठ शिक्षक होता. तो म्हणायचा, “चांगलं शिक्षण घ्या. चांगले खेळ शिका. चांगल्या नोकऱ्या मिळायला तुम्हाला मदत होईल.”

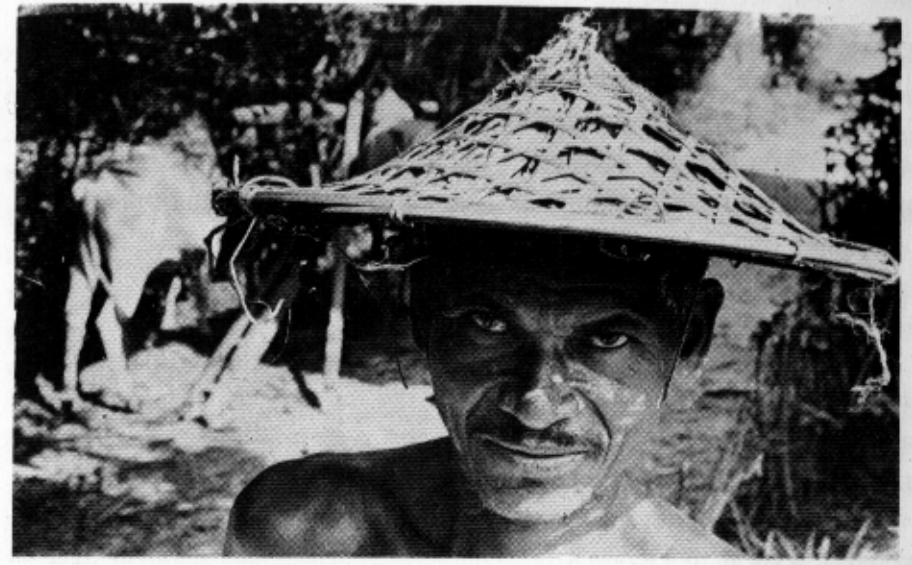
आदिवासी मंडळ सांस्कृतिक कार्यक्रम आयोजित करते. मंडळातर्फे नाचगाण्याच्या तसंच आदिवासी भाषेच्या पाठांतराच्या स्पर्धाही भरवल्या जात.

परंतु या वर्षी सगळंच वेगळं होतं. प्रहराज म्हणाला, “आपली मुलं शाळेत जात नाहीत ही एक खेदाची बाब आहे. आणि शाळेत गेली तरी नीट शिकत नाहीत हे आणखी वाईट.” चांद म्हणाला, “आईबाप मुलाचं पोट भरू शकत नाहीत मग त्यांना शिक्षण देणं कसं परवडणार ?”

“मला माहीत नाही का हे ? तरीसुद्धा मुलांनी शाळेत गेलंच पाहिजे असं मला वाटतं - ”

“शाळेतील धडे कळत नसले तरी ?”

“तेच तर मला तुम्हाला सांगायचंय - जितेननं आपल्याला एक पेट्रोलॅक्सची बत्ती दिली आहे. आपल्यापैकी ज्याला शक्य असेल त्यानं रात्री मुलांना शिकवायचं. पण आपल्याला त्यासाठी घराघरातून एकेक रुपया वर्गणी जमवायला हवी. बत्तीचं तेल, पुस्तकं, पाट्टा यांच्या खर्चासाठी पैसे लागतीलच.”

“आपली मुलं शिकली तरी पुढं काय ? शेवटी ती गुराखीच होणार ना ?”

“कुणी सांगावं ? त्यांचं भविष्य बदलेलही कदाचित्. आपण वडील माणसांनी गुरुजींचं ऐकलं पाहिजे. मुलांच्या शिक्षणाकडे दुर्लक्ष झालं याला आपणही थोडे बहुत जबाबदार आहोत. आपल्या मुलांनी शाळेत गेलंच पाहिजे. आपण संध्याकाळी त्यांना अभ्यासात मदत करू या.”

भैरवसिंग मुंडाचं वय जसजसं वाढत गेलं तसतसा तो अधिक तापट झाला होता. तो ओरडला, “ते ठीक आहे पण आपल्या रस्त्याचं काय ? रस्ते नाहीत म्हणून आपल्या गावात बस गाड्या येत नाहीत. आपल्या शेतीला पाटाचं पाणी मिळत नाही म्हणून आपण वर्षातून दोन पिकं काढू शकत नाही.”

“आपण प्रथम आपल्या माणसांना शिक्षण देऊ आणि मग सर्वजण मिळून एकत्रितपणे आपल्या मागण्या सरकारपुढं मांडू. आईचं हक्काचं दूध मिळायलासुद्धा तान्हुल्याला प्रथम रडावं लागतं, शिक्षणाला आपण प्राधान्य दिलंच पाहिजे.”

मंगलनं शांतपणे भैरवासिंगला गुरासिंगची गोष्ट सांगितली. प्रहराजनंही त्याचीच री ओढली.

“हं - आठवा गुरासिंगची गोष्ट - त्याच्या वरून बोध घ्या. कोऱ्या कागदावर कच्ची अंगठा उठवायचा

नाही आणि दारू बेताबेतानं प्यायची.”

“आणखी काय ?” भैरवसिंगानं आन्धान दिल्यासारखं विचारलं.

“हो - आणखीही खूप शिकण्यासारखं आहे. आपण रानंवनं नष्ट करतो असं आपल्याला म्हणतात. आपल्याला माहीत आहे खरं कोण जबाबदार आहे ते ! यंदा आपल्या मुलांना नवी झाडं लावू द्या. आपल्या घराभोवती, मंडळाच्या आणि शाळेच्या आवारात या ठिकाणी आपण झाडं लावू -”

“रोपं कोण देणार ?”

“सरकार -”

“मंडळात संध्याकाळची शाळा कधी सुरू होणार ?”

“उद्यापाग” काय हरकत आहे ? आपण मुलांना गायला आणि पावा वाजवायला शिकवू. इतवा, सिंगराय, रतन सगळे चांगलं गातात. मी ऐकलंय त्यांचं गाणं - गुरं चारताना - मंगलकाकडं बघा - घ्या त्यांचं उदाहरण. आपल्या नातवाला शाळेत जाता यावं म्हणून ते या वयात सुद्धा कष्टांची कामं करतात. तुम्हा तरुण माणसांना यावरून काही धडा घेता येणार नाही का ?”

“मला तरी वाटतं की नवा शाळाभास्तर चांगल्या शहाणपणाच्या गोष्टी सांगतोय. बघू या तरी - तो आपल्याला कशीकशी मदत करतोय ते ...”

“बघा, लोढा समाजात मुलीसुद्धा पदवीधर होताहेत. काका, तुम्ही प्रयत्न केलात तर नक्की यशस्वी व्हाल, हे तुम्हाला मानलंच पाहिजे.”

इतवाचा आनंद गगवात मावेना. इतके दिवस मंडळात फक्त मोठ्या माणसांनाच जाण्याची परवानगी होती. आता लहान मुलंही जाणार..

दुसरे दिवशी गाई चरायला नेताना इतवा मोठ्यानं गाणी म्हणू लागला. दुलांग नदीशी बोलताना तो म्हणाला, “बघशील तू - बघतच राहशील. सगळं बदलणार आहे आता. आमचे गुरुजी विलक्षण आहेत - माहीत आहे तुला ?”

आदिवासी मुलांना शाळेत काही विशेष अडचणी येतात. ती नेहमी मोकळ्या हवेत वावरतात. शेतं, नद्या यांच्या सहवासात असतात. त्यामुळे शाळेच्या बंदिस्त वर्गात त्यांना फार वेळ बसवत नाही. गुदमरल्यासारखं होतं. स्वतः गुरुजी आदिवासी असले तर मुलांना अधिक मोकळेपणा वाटतो. मग त्यांना गुरुजींचं शिकवणं कळतं आणि गुरुजींना मुलांच्या अडचणी समजतात. या भागातील बहुसंख्य आदिवासी बंगाली भाषा बोलत असले तरी खेड्यातील निरक्षर लोकांना शहरी बंगाली भाषा नीट

कळत नाही. पण त्यांना मोतीबाबूंची भाषा समजायला अडचण येत नाही. कारण ते त्याच गावचे ना !

अचानक इतवाला सोनेरी रंगाचा एक सरडा दिसला. तो त्याला म्हणाला “जा बाबा पळ, लपून बैस - “दुर्गापूजेच्या दुसरे दिवशी लोढा लोक अशा प्राण्याच्या शोधात असतात. अशी दंतकथा सांगतात की, या दिवशी त्यांचा राजा कालकेतू जादूचं निळं फूल शोधायला रानात गेला. या फुलाशिवाय वनदेवता अरण्य चंडिकेची पूजा होऊच शकत नाही. राजाला फुलं सापडली नाहीत म्हणून त्यानं सरडाच पकडला आणि वेलीला बांधून घरी आणला. घरी येताच सरड्यानं वनदेवतेचं रूप घेतलं. मग तिनं कालकेतू राजाला राज्य स्थापन करायला मदत केली. पण परकीयांनी त्याच्यावर हल्ला करून त्यांचं राज्य बळकावलं. लोढा लोकांचा व्यवसाय शिकारीचा - त्यांची अशी श्रद्धा आहे की, दुर्गापूजेच्या दुसऱ्या दिवशी सोनेरी सरड्याला पकडलं की, माणूस कालकेतू राजासारखा शूर व पराक्रमी बनतो.

आणखी कंदमुळं अन् भाजीपाला गोळा करून इतवा आपल्या आवडत्या म्हशीच्या पाठीवर बसला. सिधू, कान्हू, बिरसा भगवान या सर्वांबद्दल त्याला फारशी माहिती नव्हती. मोठ्यानं ओरडून त्यानं आभाळाला सांगितलं ... “एकदा का मी वाचायला शिकलो की सगळं कळेल मला.”

* * *

त्या दिवशी इतवाला ही जाणीव नव्हती की आज त्याच्या आनंदी आयुष्याचा शेवटचा दिवस होता. म्हशीच्या पाठीवर आडवं पडून खुषीत गात घरी परत येत असताना त्याला एकदम गलक ऐकू आला. कुणीतरी त्याला हाका मारीत होतं.

“इतवा, अरे कुठं आहेस तू ? मंगलच्या अंगावर झाड पडलं ना ?”

“नाही - नाही -” किंचाळतच इतवा चांद भैरवकडे पळत गेला. ते असे फिकट का दिसताहेत ?

“जा, मोतीबाबूंच्या आमराईत जा.”

“पण झालं तरी काय ?”

“एक फांदी पडली. जा पळ - मी तुझ्या गाई गोठ्यात नेऊन बांधतो.”

“तेच ते जुनं वटलेलं झाड असेल ...”

“हो, तेच ते मोडायला आलेलं झाड.”

लोकरनी मंगलला पडलेल्या फांदीखालून काढून आडवं निजवलं. पडून राहायला सांगितलं. त्याचा उजवा पाय सुजला होता. कपाळावर घामाचं थारोळं जमलं होतं. त्याला नक्कीच खूप वेदना

होत असणार...

“आवा, आवा...”

“इतवा, तुझंच बोलणं खरं झालं बघ. ते वठलेलं झाड - मी जरा विडी पेटवायला त्या झाडाला टेकलो अन् आलं की ते माझ्या अंगावर... अगदी भुईसपाट केलं मला...”

“नशीब तुझं, तुझ्या छातीवर नाही पडलं.”

“मला घरी नेता ना ?”

लोकरांनी बांबूला झोळी बांधून आत मंगलला ठेवून घरी नेलं, कुणीतरी आदिवासी डॉक्टर शशी लोढा यांना बोलावून आणलं. प्रहराजनं अनेक वेळा गावातील आजारी माणसं शहरात औषधपाण्यासाठी नेली होती. मंगलची स्थिती पाहताच त्यानं ताडलं की, शशी लोढा काही करू शकणार नाही.

“जा, मोतीबाबूंना विचारा रबरी धावांची बैलगाडी देणार का म्हणून.”

“ते हो म्हणतील का ?”

“द्यायलाच पाहिजे - मंगल त्यांचा नोकर आहे. त्यांचं काम करतानाच तो जखमी झाला ना...”

मंगल निःशक्तपणे पुटपुटला, “मी जन्मात कधी इस्पितळात गेलो नाही - ”

“काका, केव्हातरी पंढिली वेळ येतेच ना ? आता मोहिनी गावातील आरोग्य केंद्र

पुरं पडणार नाही.”

“आपला शशी गाईची अन् शेळ्यांची मोडलेली हाडं बसवतो की - ”

“तुम्ही गायही नाही नि शेळीही नाही. जरा इतवाचा विचार करा.” चांद रागारागानं म्हणाला - ,
“मोतीबाबूंनी हे झाड पूर्णपणे उखडून टाकलं पाहिजे. कुणाला माहिती केव्हा कुणाच्या डोक्यात पडेल
आणि कोण केव्हा राम म्हणेल ... !”

आलोमणी झाडावरील भुताखेतांबद्दल बोलायला लागल्यावर लोकांनी तिला थांबवलं. बैलगाडी
घायला मोतीबाबूंनी प्रथम कां कू केलं पण शेवटी दिली त्यांनी गाडी. एवढं मात्र बोलल्यावाचून त्यांना
राहवेना, “बघा बरं, मंगलऐवजी त्याचा नातू इतवा कामाला आला असता तर ही दुर्घटना झाली नसती.
मंगलच्या हट्टीपणामुळं हे असं झालं.”

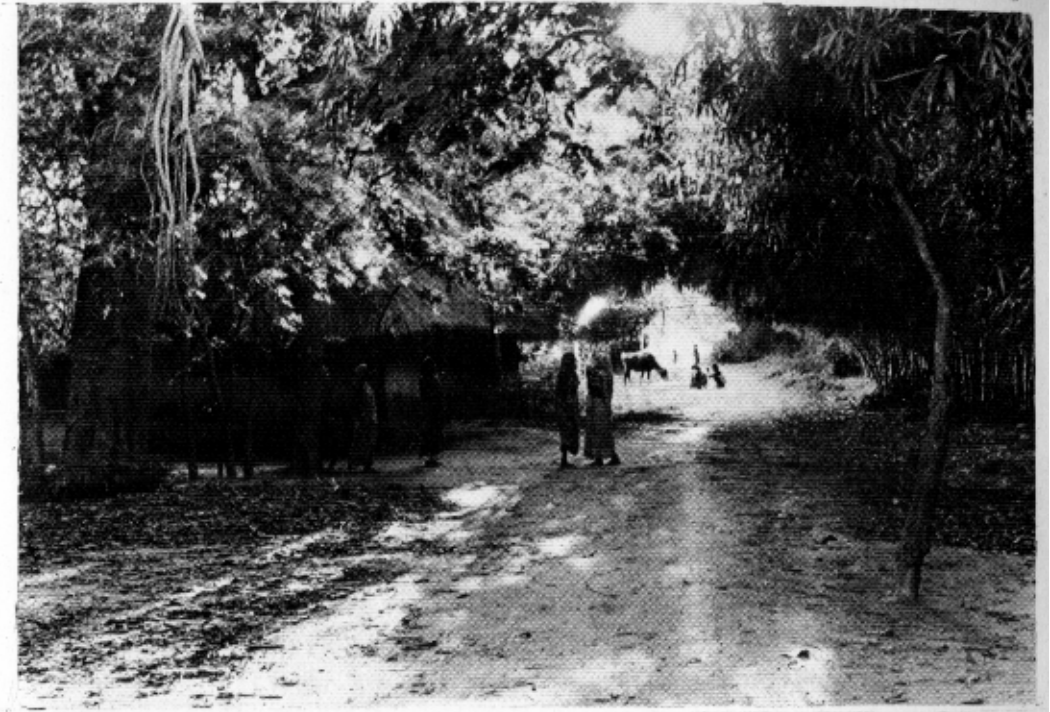
मोतीबाबूंनी शिवाय पैसेही दिले. त्यांनी मनाशी विचार केला असावा ... जळत राहून माशाशी
वैर कशाला ? त्यांच्या आसपास सगळी आदिवासी वस्तीच होती. आदिवासी भडकले तर दुसऱ्या
गावात आपले निरोपे पाठवून ते माणसं बोलावून घेतील. साल वृक्षांच्या गाठी मारलेल्या ढलप्या घेऊन
निरोपे दुसऱ्या गावात जातात. (निरोप पाठवण्याची आदिवासींची एक विशिष्ट पध्दत असते. साल
वृक्षाच्या बुंध्यातील लाकूड काढून ते सोलायचं. त्याला गाठी मारयच्या आणि चौघा माणसांबरोबर
शेजारच्या गावात पाठवायचं. तीन गाठी म्हणजे तीन दिवसात काहीतरी घडणार प्रत्येक गावातून
आणखी निरोपे पुढच्या गावात पाठवायचे. अशा तऱ्हेनं अगदी विद्युत् वेगानं निरोप पोचतात.) अलीकडे
आदिवासी मान वर करून बोलायला लागलेत. त्यांना दुखवून चालणार नाही हे मोतीबाबू ओळखून
आहेत. निरोप गेल्यावर आदिवासींचे भाईबंद धनुष्यबाण घेऊन येतील आणि आपल्यावर हल्ला
करतील अशी भीती त्यांना वाटली.

मंगलला स्वतःपेक्षा जास्त काळजी होती इतवाची. आलोमणीनं त्याची समजूत काढली, “आम्ही
तुझ्या नातवाची आणि शेळ्यांची काळजी घेऊ. संध्याकाळी तुझ्या घरी दिवा लावू. कशाला चिंता
करतोस ?”

“इतवाला एक्टं झोपावं लागेल ... ”

“आम्ही आहोत ना ?”

इतवा सर्वांबरोबर शहरात गेला पण वाटेनं काही बोलला नाही. प्रहराजच्या खूप लोकांशी
ओळखीपाळखी होत्या. मंगलला इस्मितळात दाखल करून त्यानं डॉक्टरांची गाठ घेतली. मंगलच्या

पायाचा लगेच फोटो काढला पाहिजे, असा त्यानं आग्रह धरला.

शिक्षण खात्यातील चपरासी शंकरसिंग मुंडा याच्या घरी सर्वांनी रात्र काढली. रस्त्यावरच्या एका
हॉटेलात जेवण घेतलं. शहरात जेवणात भरपूर भात मिळत नाही. इतवाला ते जेवण पुरलं नाही.

मंगलच्या पायाचा दुसरे दिवशी फोटो काढल्यावर दिसून आलं की त्याच्या पायाची हाडं खूप
ठिकाणी मोडली आहेत. महिनाभर तरी पाय, प्लॅस्टरमध्ये ठेवावा लागणार प्लॅस्टर काढल्यावर मंगल
पुनः काम करू शकेल की नाही हे डॉक्टर आत्ताच सांगू शकत नव्हते. ते म्हणाले, “मी काय देव आहे
का ?”

मंगल इतवाला म्हणाला, “मी नक्कीच घरी परत येईन. मग तू खुशाल शाळेत जा.”

परतताना इतवा गप्प गप्प होता. शाळ्या त्याला स्वप्नासारखी वाटू लागली. आम्नवृक्षाच्या त्या फांदीमुळं नुसता मंगलचा पाय मोडला नाही तर इतवाच्या स्वप्नांची शक्ती झाली. वाटेत प्रहराजनं इतवासाठी थोडा खाऊ आणि आंब्याचा मुरंबा घेतला. त्याच बैलगाडीतून सगळेजण आपल्या गावात परत आले.

* * *

प्रहराजनं शहरातून बातमी आणली की, मंगलला आणखी एक महिना इस्पितळात रहावं लागेल. म्हाताऱ्या माणसांची हाडं जुळून यायला वेळ लागतो ना !

आता मोतीबाबूंचं चांगलंच फावलं. त्यांचं काम धरण्याचा सल्ला इतवाला सुबल, चांद, आलोमणी, भैरव या सर्वांनी दिला. ते म्हणाले, “तूर्त काम करायला लाग. त्यांचं काम झिडकारण वेडेपणाचं ठरेल. तू शाळ्या शिकावीस अशी तुझ्या आजोबांची इच्छा आहे हे आम्हाला चांगलंच माहीत आहे. त्यांना दवाखान्यातून परत येऊ दे - मग जा ना शाळेत.”

त्या दिवसांत इतवाला फारच समज आली. एक झोपडी, भोवतीचं अंगण अन् थोड्या शेळ्या एवढाच आधार आपल्याला आहे हे त्याला कळून चुकलं. मोतीबाबूंचं काम केलं तर निदान आपण आपल्या गावात, ओळखीच्या माणसात राहू शकू हे त्याच्या लक्षात आलं.

मोतीबाबूंना त्याच्या निर्णयाचा आनंद झाला. “... आता तुला अवकल आली. तू शिकावंस अशी देवाची इच्छा असती तर तुझ्या आजोबांच्या अंगावर झाड पडलं नसतं - कळलं ?”

इतवानं काहीच उत्तर दिलं नाही, दिवसभराच्या क्रमानंतर त्यानं रतनबरोबर अभ्यास करण्याचा प्रयत्न केला. पण त्याच्या काही लक्षात राहीना. संध्याकळी मंडळात जाणं त्याला जमेना. कारण मग त्याच्या शेळ्या कुणी सांभाळल्या असत्या ?

शाळ्या सुरू झाल्यावर त्याची गैरहजेरी गुरूजींना जाणवली. मुलांनी त्यांना सगळी हकिक्ती सांगितली. गुरूजी म्हणाले, “मला त्याच्याकडे गेलंच पाहिजे. बिचारा - एकट्या राहतोय. त्याची विचारपूस केलीच पाहिजे.”

पण इतवा त्यांना टाळू लागला. गुरूजींना पाहताच आपल्याला रडू फुटेल असं त्याला वाटायचं.

मंगल दवाखान्यातून परत आल्यावर त्यानं इतवाला एक धपाटा धातल्यानंतर मात्र इतवा रडू लागला. मंगल रागवत होता, “मी मेलो असतो तरी बरं झालं असतं - तू पुनः गुराखी झालास ! माझी

केवढी इच्छा होती - तू अडाणी. शेतमजूर राहू नयेस अशी, बाबूलोकांचा गुलाम होऊ नयेस अशी ! तू हे फणसाचं झाड का नाही विकलंस ? मी परत येईपर्यंत उपाशी का नाही राहिलास ? इतवा, का रे असं केलंस ?”

“आबा, मोतीबाबू थांबले नसते. त्यांनी दुसऱ्या कुणाला तरी कामावर ठेवलंच असतं अन् तुम्हाला कळतंच आहे की आता तुम्ही पहिल्यासारखं श्रमाचं काम करू शकणार नाही.”

“का नाही ?”

“तुम्हाला चालताना काठी घ्यावी लागते. अन् तुम्ही त्याचं काम कसं करणार ?”

आलोमणीनं मंगलला चार समजुतीचे शब्द सांगितले. “मंगलदादा, परिस्थिती समजून घे. इतवा पुढं केव्हातरी शाळेत जाईल. दिवस काय नेहमी असेच राहतात ?”

मंगल गप्प बसला. दुसरे दिवशी त्यानं माडाच्या झावळ्या तोडून आणल्या. स्वस्थ कशाला बसायचं ? चटया विणीन मी. कुठलाच आदिवासी माणूस कधीच स्वस्थ बसलेला दिसणार नाही.

* * *

इतवा शाळेत जाऊ शकत नव्हता पण त्यानं मोतीबाबूंकडे कामाला जायची वेळ अशी ठरवून ठेवली की, तो शाळेपाशी थबकून गुरूजींच्या गोष्टी ऐकू शके. गुरूजींनी शहरातून गोष्टींची पुस्तकं आणलेली त्याला माहीत होतं. मुलांना कबूल केल्याप्रमाणं ते वर्गात लढाईच्या गोष्टी वाचून दाखवत.

“हो ! एकदा एक घनघोर लढाई झाली. कधीकधी दोन्ही बाजूंनी सणसणत बाण येत तर कधी बाणांना तोफा बंदुकांना तोंड द्यावं लागे.”

आपण ऐकलेल्या या गोष्टी कुणाला तरी सांगायला असं इतवाला वाटे. मग तो आभाळाशी, गवताशी अन् नदीशी बोलू लागे. त्यांना गोष्टी सांगे. त्यानं पाहिलं, जिकडेतिकडे लढायाच चालल्या आहेत. हा ससा- जीव वाचवण्यासाठी त्याला नाही का लढावं लागत ? माणूस किंवा दुसरा कोणताही प्राणी असो - जरा त्याची चाहूल लागली की ससा कान टवकारून वेळूच्या बनात पळतो. दिसेनासा होतो. इतवानं पाहिलं होतं की पाण्यात जाळं टाकलं की मासे कसे सैरावैरा सुळकांड्या मारतात. जाळ्यात सापडू नये म्हणून कसे धडपडतात - आणि ती रानफुलं पहा, दर वर्षी पावसाळ्यात ती कशी सुवर्णरेखेच्या लाल गाळाखाली लपून बसतात, पाणी ओसरलं की कशी माना वर काढतात. एकूण काय, जगात जिकडे तिकडे संघर्ष अन् युध्दच आहे.

एक दिवस गुरुजींनी इतवाची मानगूट पकडत म्हटलं, “ए कुठं पळून चालला आहेस ? तू शाळेत का नाही येत ? सांग बरं.”

“मला मोतीबाबूंकडे कामाला जावं लागतं...”

“तू शाळेत यायला लागलास तर तुला अभ्यासवेतन मिळेल. माहीत आहे का तुला ? शिवाय दुपारी काहीतरी खायलाही मिळेल.”

इतवा पायाच्या अंगठ्यानं माती उकरत उभा राहिला. धीर धरून म्हणाला, “गुरुजी, रोज तुम्ही एका भयंकर लढाईची गोष्ट सांगता, ती गोष्ट संपली का चाललीय अजून...”

गुरुजींनी त्याच्या डोक्यावरचे केस कुस्करत म्हटलं, “इतवा, बाळा, अशा पुष्कळ लढाया झाल्या रे !”

“सगळ्या संपल्या ?”

“का रे ? तुला जायचंय का एकाद्या लढाईत ?”

“मी ? मला ?” इतवा गोंधळून गेला. “नाही, गुरुजी, तुम्ही स्वतःच स्वतःचं जेवण बनवता ना ? मी एखादा कंद आणला तर घ्याल तुम्ही ? खूप चवदार लागतो.”

“आधी तू शाळेत यायला लाग.”

“माझ्या आवांनाही वाटतं मी शाळेत जावं - पण त्यांचा पाय मोडलेला पाहून मोतीबाबूंनी धमकी दिली की दुसऱ्या माणसाला कामावर ठेवीन मी. शिवाय घरात खायला काही नव्हतं म्हणून.”

“इतर मुलांच्याही अशाच अडचणी आहेत कां ?”

“हो.”

“संध्याकाळी तू मंडळात का नाही येत ?”

“दिवसभर काम करून दमतो मी.”

मानेला हिसडा देऊन इतवा तेथून निसटला. गुरुजी त्याच्याकडे पाहत राहिले. इतवा हा सुध्दा एक शूर सैनिक आहे. तोही एक लढाई लढतोय पण त्याला ते कळत नसतं.

आलोमणी रोज गुरुजींसाठी पिण्याचं पाणी घेऊन येई. एक दिवस गुरुजी तिला म्हणाले, “शाळेत आदिवासी मुलं येत नाहीत. एक दिवस सरकार शाळा बंदच करील बरं का ! मुलांचाचून शाळा चालेलच कशी ?”

“बाबा रे, मला या गोष्टी सांगू नकोस. मला काय कळतंय ? माझ्या मुलांनी गुराखी म्हणून कामाला

सुरुवात केली आणि शेवटी ते शेतमजूर झाले. मंडळात बिरसा - मुंडा - दिन साजरा करायला ते येतील तेव्हा तू त्यांना शाळेबद्दल सांग.

“सगळेजण येतील का मंडळात ?”

“हो तर - ही बैठक मंडळातफे भरणार म्हणजे. सर्वांना आलंच पाहिजे.”

* * *

दुसरे दिवशी इतवा शाळेवरून जात असता गुरुजींनी त्याला हटकलं.

“इतवा, इकडं ये - बघ हे चित्र...”

“कुणाचं आहे ?”

“बिरसा मुंडाचं - बिरसा भगवान् - नाव ऐकलं आहेस हे ?”

“हो.”

“आणखी काय काय ऐकलंयस् तू त्यांच्याबद्दल ?”

“काही नाही.”

“सिधू आणि कान्हू ही नावं ऐकलीयस ?”

“हो तर !”

“त्यांच्या विषयी काय माहीत आहे तुला ?”

“विशेष काही नाही.”

“इतवा, तुला लढायांच्या गोष्टी ऐकायला आवडतात ना ? बिरसा, सिधू आणि कान्हू हे पराक्रमी पुरुष होते. ते लढता लढता मृत्यू पावले. तू वाचायला शिकला असतास तर तुला त्यांच्या गोष्टी वाचता आल्या असत्या. मग तुझ्यामुळं तुझ्या मित्रांनाही कळल्या असत्या.”

आज इतवा नदी ओलांडून पैलतीरावर गेला. तेथील वाळूत तो नाचत राहिला अन् वेळूचं बन, नदी, रान, उडणारे पक्षी या सर्वांना सांगत बसला, “ऐका रे, ती एक भयंकर लढाई झाली ना त्यात आपले लोक लढले. तुम्हाला माहीत आहेत आपले बिरसा, सिधू, कान्हू हे शूर वीर ? ऐकताय ना तुम्ही ?”

दुलांग नदीच्या लाटांनी इतवाची गोष्ट सुवर्णखेला सांगितली. क्षितिजावर दिसणारं रामेश्वराचं मंदिरही ती ऐकायला खाली झुकलं. अंगावर रेषा असलेले नाकतोडे या फुलावरून त्या फुलावर उडत इतवाची गोष्ट सर्वांना सांगू लागले.

* * *

“आबा, तुम्हाला बिरसा भगवान् आणि सिधूकान्हू माहीत आहेत ?”

“हो - नावं ऐकलीयत मी त्यांची पण गोष्ट नाही माहीत मला - ”

“बिरसा भगवाननं काय केलं आबा ?”

“मला माहीत नाही रे बाळा - ”

“आबा, मला शाळेत जायचंय - ”

“असं ? आता इतके दिवसांनी ?”

“आता तुमची तब्येत सुधारलीय शाळा संपल्यावर मी आपल्या परसात मिरच्या लावीन. मग आपण त्या आठवड्याच्या बाजारात विकू आपण ही आपली म्हातारी शेळी विकू नि नवी घेऊ. नव्या शेळीला शेरडं झाली तर कल्पना करा. आपल्याला किती पैसे मिळतील ते...”

“इतवा, तू शाळा शिकावीस असं मला नेहमीच वाटत आलंय - तूच शाळा सोडून दिलीस. बघू बाकीचे लोक काय म्हणतात ते. शिवाय आपण मोतीबाबूंना शब्द दिलाय.”

“तुम्ही काही कोऱ्या कागदावर अंगठा उठवलाय कां ?”

“नाही, पण मी त्यांना काय करीन असं वचन दिलं आहे. आदिवासी माणूस शब्दाला पक्का असतो.”

“पण मी जर त्यांच्या कामावर गेलो नसतो तर त्यांनी दुसरा माणूस ठेवलाच असता ना ? या मालक लोकांनी आपला शब्द पाळायचा नसतो कां ?”

“मला बाबा एवढंच कळतं की आपण आपला शब्द पाळावा. त्यांची वागण्याची रीत त्यांच्याजवळ अन् आपली आपल्याजवळ.”

* * *

बिरसा दिन - 15 नोव्हेंबर आदल्या दिवशी
इतवानं मोतीबाबूना सांगितलं की, "उद्यां मी
कामावर येणार नाही."

"का रे?"

"उद्यां बिरसा दिन नाही का?"

"मग म्हणून काय झालं? तो दिन तर दर वर्षी
येतो."

"यंदा खूप लोक जमायचे आहेत. आम्हाला
मंडळाची इमारत सजवायची आहे."

"इतवा, मला हसूच येतंय तुझ्या बोलण्याचं.
तुम्ही लोक फार माजला आहात अलीकडे. दिवस
बदललेत म्हणून आम्ही आपले गप्प बसतो. पण
हे मात्र फार झालं हे - म्हणे बिरसा दिन! म्हणे खूप
लोक यायचेत! तुम्ही अडाणी, रानटी माणसं -
कसले शब्द वापरता? लहान तोंडी मोठा
घास..."

इतवा रागानं लाल झाला. तथापि
मोतीबाबूबद्दलची भीती त्याच्या मनात इतक्या
खोलवर जाऊन रुजली होती की त्याच्या तोंडून
शब्द फुटेना. काहीच न बोलता तो घरी परतला.

"आबा, आपण अडाणी नि रानटी
आहोत?"

"कोण म्हणतं असं?"

"मोतीबाबू! का म्हणाले ते असं? आपण
शिकलेले नाही, गरीब आहोत, काळे आहोत
मातीच्या घरात राहतो म्हणून?"

"असं काय! आम्ही रानटी - आम्ही अडाणी होय? आम्ही आहोत म्हणून यांना कामाला माणसं
मिळतात."

"मी नाही आता त्यांच्याकडे काम करणार."

"चल आपण नदीवर जाऊ - सोडवानं आपले कपडे स्वच्छ धुवू या. आपल्याला उद्यां मंडळात
जायचंय ना? आपले कपडे फाटके असले तरी मळके असता कामा नयेत. आणि तुझे वेस बघ कसे
दिसताहेत अस्ताव्यस्त - कावळ्याच्या घट्टासारखे. चल मी धुतो तुझे वेस."

दुसरे दिवशी सभेच्या ठिकाणी खूप लोक जमलेले. पाहून इतवा हरखून गेला. लोक मोठमोठ्यानं
घोषणा देत होते. "बिरसा मुंडा अमर रहे - सिधू कान्हू अमर रहे!"

तिथं रतन आणि सिंगरायला बघून इतवाला खूपच आनंद झाला.

"बाबूनी तुम्हाला सुट्टी दिली वाटतं?"

"कुणी विचारलंय त्यांना - आम्हाला इथं यावेसं वाटलं - आलो आम्ही."

"यंदा किती लोक आलेत नाही?"

"आपले गुरुजी अध्यक्ष आहेत - माहीत आहे?"

या खेपेस मंगल, भैरव, सुबल आलोमणी तसंच भजन या सर्वांना व्यासपीठावर बसवलं होतं.
प्रहराज लाऊड - स्पीकर लावत होता. बॅटरीवर चालणारा लाऊड-स्पीकर होता तो. याआधी कधीच अशी
जंगी व्यवस्था केली नव्हती.

"शांत रहा, शांत रहा." प्रहराज लाऊड-स्पीकर मधून बोलत होता, "आपले अध्यक्ष गंगाराम हेमब्रोम
आता तुमच्यापुढं भाषण करतील." गंगाराम उभा राहिला. त्याची मूर्ती लहान तसंच आवाजही मृदु होता.
आज सर्वांवर त्याची छाप पडत होती. तो ठासून बोलत होता - "आपले पराक्रमी वीर सिधू आणि कान्हू
यांची चित्रं आपल्यापाशी नाहीत म्हणून आपल्याला त्यांचे फोटो काढता येत नाहीत. मात्र बिरसा
भगवानचं एक चित्र आमच्यापाशी आहे - हे ते चित्र - बघा मेहेरबानी करून सगळेजण उभे राहा आणि
त्याला वंदन करा. मी आज तुम्हाला त्याची कहाणी सांगणार आहे. त्यापासून तुम्हाला निश्चितच स्फूर्ती
मिळेल. तुम्ही गरीब आहात खरे पण सगळे अडथळे पार करण्याचं सामर्थ्य तुमच्यात आहे याची तुम्हाला
आज जाणीव होईल."

किती सुंदर होतं ते चित्र! पांढऱ्या कागदावर कोळशानं रेखा काढल्या होत्या. आणि तो कागद
बांबूच्या चटईवर डकवला होता. मुंडाश्याखालचा तो चेहरा किती तेजस्वी दिसत होता. डोळे कसे प्रखर

दिव्यासारखे दिसत होते. एवढ्या गर्दीतून इतवा ओरडला :

“बिरसा भगवान् ! बिरसा भगवान् - आपल्यासाठी केवढी भयंकर लढाई केली त्यानं.” तेथे जमलेल्या सर्व लोकांनी इतवाच शब्द उचलून धरले.

“बिरसा भगवान की जय ! बिरसा भगवान की जय !”

इतवाची एवढीशी छाती अभिमानानं फुगली. आम्ही अडाणी, रानटी माणसं काय ? रानटी माणसात कुठं बिरसासारखा वीर पुरुष निपजतो काय ? आनंदातिशयानं इतवा उंच झाल्यासारखा दिसू लागला. इतवाची आता खात्री पटली की आपले लोक रानटी नाहीत. ते काही नेहमीच गुराखी आणि शेतमजूर राहणार नाहीत. इतवानं ठरवलं, शाळा शिकायचीच ! अभ्यास करायचा अन् मनाला छळणाऱ्या प्रश्नांची उत्तर शोधायची. आपण असे मातीच्या घरात का राहतो ? आबांच्या अंगावर नेहमी फाटकं धोतर का म्हणून ? मिळालीच पाहिजेत याची उत्तरं, पूर आलेल्या दलांग आणि सुवर्णरेखेच्या पात्राप्रमाणे इतवाची छाती भरून आली.

त्या दिवसापासून इतवाच्या गुराखीपणाची समाप्ती झाली. काहीही करून आपल्या मुलांना शाळेत पाठवायचं आदिवासींनी कबूल केलं. त्याकरता मार्ग शोधण्याबाबत चर्चा करण्याचं त्यांच्या नेत्यांनी ठरवलं. आपल्या विभागात शाळा मंजूर करून घेण्यासाठी त्यांना लढा द्यावा लागला. आणखी धडपड केल्यावर त्या शाळेसाठी एका आदिवासी शिक्षकाची नेमणूक झाली. इतकं झाल्यावर आता जर आदिवासी मुलं शाळेत गेली नाहीत तर या प्रयत्नांवर पाणी पडणार !

मोती बाबूंचा संताप अनावर झाला, “काय कोणी गुराखी मुलगा कामाला येणार नाही ? दाखवतोच मी त्यांना माझा इंगा.”

त्यांच्या थोरल्या भावानं त्यांची समजूत घालावी. तू काय करशील ? आपली फक्त सहा कुटुंब आहेत आणि त्यांची संख्या शेकडोंनी आहे. त्यांची समजूत घाल. त्यांना चुचकारून घे. ओरडण्याचे दिवस गेले आता.”

भावाचा सल्ला मानून मोतीबाबू मंगलकडे गेले.

“मंगल, काय झालं ?”

“कुठं काय झालं ?”

“इतवा आताशी कामावर येत नाही. तुला जसं काही माहीत नाही ?”

“बाबू, आता नाही तो कामाला यायचा - तो शाळेत जाणार आहे. त्याला पुस्तकं - अभ्यासवेतन

नि फराळ सुध्दा मिळणार आहे. शाळेत असं मिळत असल्यावर त्यानं कशाला काय धरावं ?”

“हे लिहिणंवाचणं शिकून काय मिळायचंय तुम्हाला ? कुठं जाणार आहात तुम्ही ? तुझा नातू शिकून काय राजा होणार आहे का ?”

“नाही, राजा नाही होणार. पण माणूस होईल !”

“काही नाही. तुम्ही सगळ्यांनी कट केलाय, पण ऐकून ठेव मंगल. पिकांच्या कापणी - मळणीच्या वेळी मी तुम्हाला कुणाला बोलावणार नाही हे लक्षात ठेव.”

मंगल डोकं खाजवीत म्हणाला, “ते शहाणपणाचं होईल का बाबू महाशय ? आम्ही ते चालू देणार नाही. आता वारं वेगळ्या दिशेनं वाहतंय - तुम्ही ज्यांना रानटी म्हणता ना - त्या माणसांची एकजूट झालीय आता.”

हे ऐकून मोतीबाबूंना आपला राग आवरावा लागला. ते मुकाटानां घरी गेले.

* * *

आज इतवाकडून गुरुजींनी कंद घेतले. का नाही घेऊं ? शिक्षकानं विद्यार्थ्यांकडून लहानशी भेटवस्तू घेतली म्हणून कुठं बिघडलं ?

शाळा सुटल्यावर इतवा नदीकाठी गेला. रेतीत उताणा पडून तो आभाळाशी बोलू लागला. “तुला

ठाऊकच आहे - केवढी घनघोर लढाई झाली ते." नदी, आकाश, गवताची पाती सारा आसमंत उन्हात चमकत होता अन् हंसत होता.

वेडा मुलगा ! इतवा मुंडाला हे कळत नव्हतं की एक जोरदार लढाई संपलीय अन् त्यानं ती जिंकलीय.

अशी आहे इतवाची कहाणी !

